

**Φάκελος: Η εφαρμογή των αποφάσεων
του ΕΔΔΑ ως θεμελιώδης
προϋπόθεση σεβασμού της ΕΣΔΑ***

— Εισαγωγή του συντονιστή στην συζήτηση —

Εκ μέρους του Κύκλου Ιδεών, ευχαριστώ θερμά την καθεμία και τον καθένα προσωπικά για την παρουσία σας. Απευθύνομαι στον κ. Υφυπουργό Δικαιοσύνης, στις κυρίες και κύριους βουλευτές, στις κυρίες και στους κύριους ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς, Προέδρους και Επιτίμους Προέδρους των Ανωτάτων Δικαστηρίων, την Επίτιμο Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Αντιπροέδρους και Επιτίμους Αντιπροέδρους των Ανωτάτων Δικαστηρίων, μέλη των Ανωτάτων Δικαστηρίων, εν ενεργεία και επί τιμή, που μας τιμούν με την παρουσία τους, τους δικηγόρους που εκπροσωπούνται εδώ στο υψηλότερο επίπεδο με τον Πρόεδρο του ΔΣΑ και της Ολομέλειας των προέδρων των Δικηγορικών Συλλόγων, τον κ. Δημήτρη Βερβεσό. Ευχαριστώ θερμά τον Πρέσβη της Γαλλίας ο οποίος μας τιμά με την παρουσία του.

Η εκδήλωσή μας έχει τεθεί υπό τη αιγίδα της Γενικής Γραμματέως του Συμβουλίου της Ευρώπης, της κυρίας Marija Pejčinović Burić, η οποία μας έχει απευθύνει τον ακόλουθο πολύ σύντομο χαιρετισμό:

* Από την εκδήλωση του Κύκλου Ιδεών για την Εθνική Ανασυγκρότηση, Παρασκευή 17 Ιανουαρίου 2020, ώρα 17:00 στο Ξενοδοχείο Electra Palace (Ναυάρχου Νικολάου 18, Πλάκα).

«Τη χρονιά αυτή γιορτάζουμε την 70η επέτειο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Τα 70 αυτά χρόνια, η εφαρμογή της ΕΣΔΑ ήταν προτεραιότητα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αυτό είναι ζωτικής σημασίας γιατί η ΕΣΔΑ είναι η ραχοκοκκαλιά (bearing wall) της δημοκρατικής ασφάλειας της ηπείρου μας.

Τα κράτη έχουν τη μεγαλύτερη ευθύνη ώστε να καταστεί αυτό το σύστημα λειτουργικό: πρέπει να καταστήσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα ζωντανή πραγματικότητα και να προσφέρουν αποτελεσματικά ένδικα βοηθήματα που τα υποστηρίζουν. Και όταν το Δικαστήριο του Στρασβούργου εκδίδει αποφάσεις, αυτές πρέπει να εκτελούνται με έναν τρόπο ταχύ, πλήρη και αποτελεσματικό σε εθνικό επίπεδο. Η τυχόν αποτυχία θα πλήξει την αξιοπιστία του συλλογικού αυτού συστήματος. Εξίσου σημαντικό είναι ότι απογοητεύει τα θύματα, τα οποία θα έπρεπε να βασίζονται στη Δικαιοσύνη και τον Νόμο.

Τα εθνικά δικαστήρια, κυρίως τα ανώτατα δικαστήρια, διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο σε αυτό το πεδίο και θα ήθελα να αποτίσω φόρο τιμής στο έργο τους. Χαίρομαι που πληροφορήθηκα ότι ο Πρόεδρος του ΕΔΔΑ καθώς και οι πρόεδροι των τριών ελληνικών ανωτάτων δικαστηρίων και ο Πρόεδρος του ΝΣΚ συμμετέχουν στη σημερινή εκδήλωση. Τέτοιου είδους συνεργασία και ο «διάλογος των δικαστών» είναι καθοριστικής σημασίας.

Καλωσορίζω την προθυμία των ελληνικών αρχών, κυρίως των ανωτάτων δικαστηρίων, να ενισχύσουν περαιτέρω την απαραίτητη συνεργασία με τους θεσμούς της Σύμβασης.

Εκφράζω τα συγχαρητήρια μου στους διοργανωτές της εκδήλωσης: Καλή επιτυχία σε όλους τους συμμετέχοντες».

Εκ μέρους δε της αρμόδιας υπηρεσίας για την εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου, που λειτουργεί στην Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, βρίσκεται εδώ ο επικεφαλής της κ. Fredrik Sundberg, ο οποίος παρακολουθεί την εκδήλωσή μας και θα παρέμβει κατά τη διάρκεια της συζήτησης. Τον καλωσορίζουμε στην Αθήνα και στην εκδήλωση και τον παρακαλούμε να μεταφέρει τις ευχαριστίες μας στην κυρία Γενική Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης για τον Χαιρετισμό και την Αιγίδα.

Ο ξένος καλεσμένος μας που θα κάνει τη βασική εισήγηση είναι ο αγαπητός φίλος Jean-Luc Sauron, Σύμβουλος Επικρατείας της Γαλλικής Δημοκρατίας, Εντεταλμένος για θέματα Ευρωπαϊκού Δικαίου, Καθηγη-

τής στο Πανεπιστήμιο Paris Dauphine, ο οποίος έχει μακρά εμπειρία ως εμπειρογνώμων στα θέματα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Τον ευχαριστώ για την αποδοχή της πρόσκλησής μας και τον καλωσορίζω.

Στην εκδήλωση εισηγείται από την οπτική γωνία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο καθηγητής Λίνος - Αλέξανδρος Σισιλιάνος, Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο έλληνας δικαστής ο οποίος διήνυσε μια εντυπωσιακή θητεία στο ΕΔΔΑ, επηρέασε καθοριστικά τη νομολογία, και τιμήθηκε από τους συναδέλφους του εκλεγόμενος στην αρχή αντιπρόεδρος και στη συνέχεια Πρόεδρος του Δικαστηρίου, ο πρώτος και μόνος Έλληνας που έχει καθέξει τη θέση αυτή υπό την προσωπική του ιδιότητα και όχι μέσα από ένα σύστημα εναλλαγής. Είχαμε βέβαια την τιμή ως χώρα να έχουμε τον καθηγητή και αγαπητό φίλο Βασίλη Σκουρή, Πρόεδρο του ΔΕΕ.

Από την οπτική γωνία των Ελληνικών Ανωτάτων Δικαστηρίων, θα εισηγηθούν ο κ. Ιωσήφ Τσαλαγανίδης, Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, και ο κ. Ιωάννης Σαρμάς, Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Τους ευχαριστώ θερμότατα για την αποδοχή της πρόσκλησης και την παρουσία τους. Θα παρέμβει δε ο *agent* της Ελληνικής Δημοκρατίας ενώπιον του Δικαστηρίου, ο κ. Ιωάννης – Κωνσταντίνος Χαλκιάς, Πρόεδρος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

Σύμφωνα με το πρόγραμμα, πρώτη ομιλήτρια από ελληνικής πλευράς θα ήταν η κα. Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία απέχει των δικαστικών της καθηκόντων, άρα και από την παρούσα εκδήλωση στην οποία θα μετείχε υπό την ιδιότητα του προέδρου του ΣτΕ. Παρεκάλεσα τον αντιπρόεδρο ε.τ. του ΣτΕ και Πρόεδρο της Αρχής για τη Διασφάλιση των Επικοινωνιών, κ. Χρήστο Ράμμο, εκ των ενόντων, να αντικαταστήσει την κυρία Σακελλαροπούλου, η οποία και τον εφοδίασε με το υλικό που είχε ετοιμάσει, αν και δεν έχει ανάγκη ο κ. Ράμμος, ο οποίος έχει βαθειά γνώση όλων αυτών των θεμάτων και πλήρη ετοιμότητα συμμετοχής σε παρόμοιες δραστηριότητες.

Θέλω όμως με την ευκαιρία αυτή και ενόψει της συγκυρίας να μου επιτρέψετε να πω δύο λόγια για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου:

Η λύπη μου για τη δεοντολογικά επιβεβλημένη αποχή της Κατερίνα Σακελλαροπούλου από τη σημερινή εκδήλωση του Κύκλου στην οποία με μεγάλη, όπως πάντα, προθυμία είχε δεχθεί να μετάσχει –μαζί με τους Πρόεδρους του Αρείου Πάγου, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου– αντισταθμίζεται στο

πολλαπλάσιο από τη χαρά μου για τις τελευταίες εξελίξεις. Από τη χαρά μου για την επιλογή της από τον Πρωθυπουργό προκειμένου να εκλεγεί στον πολιτειακό θώκο και να καταστεί η πρώτη Ελληνίδα Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Το γεγονός ότι η επιλογή του Πρωθυπουργού έγινε αποδεκτή από το μεγαλύτερο μέρος της αντιπολίτευσης και τη συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής των Ελλήνων προσδίδει στη, μετα βεβαιότητας, αναμενόμενη, εκλογή της Κατερίνας Σακελλαροπούλου την ερχόμενη Τετάρτη, τις διαστάσεις μιας συναινετικής και ομόθυμης εκλογής και φωτίζει τη συνταγματική περιγραφή της θεσμικής αποστολής του Αρχηγού του Κράτους. Αποστολής αυστηρά οριοθετημένης, αλλά σημαντικής για τη λειτουργία του πολιτεύματος και το ύφος του δημοσίου βίου που είναι εξίσου σημαντικό με το ήθος του.

Τα προφανή και αυτονόητα έχουν λεχθεί. Η πρώτη γυναίκα Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ανυψώνεται σε πρώτη γυναίκα Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Οι συμβολισμοί είναι εξαιρετικά ευανάγνωστοι.

Αυτά όμως δεν θα αρκούσαν σε βάθος χρόνου. Όπως δεν θα αρκούσε η δικαστική εμπειρία, η ευφυΐα, η ενσυναίσθηση, η επαφή με την κίνηση των σύγχρονων ιδεών, η γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ως φίλος της επί πολλές δεκαετίες θεωρώ ότι το κρίσιμο στοιχείο είναι το γεγονός ότι η αντίληψή της για τα πράγματα υπερβαίνει με ταχύτητα την δικανική προσέγγιση και στοχεύει στην ουσία. Η νέα Πρόεδρος της Δημοκρατίας αντιλαμβάνεται τους καταναγκασμούς της πολιτικής και τα παίγνια της Ιστορίας. Παρότι εκπαιδευμένη στην «υποχρέωση επιφυλακτικότητας» που είναι σύμφυτη με τη δικαστική ιδιότητα, έχει συγκροτημένες και ισχυρές απόψεις για τους θεσμούς, την κοινωνία, τις ανθρώπινες σχέσεις που είναι η ουσία της πολιτικής. Γνωρίζει πολύ καλά ότι το ανυπέρβλητο δίλλημα στην πολιτική είναι η σύγκρουση ανάμεσα στην «ηθική της ευθύνης» που βασίζεται στα πραγματικά δεδομένα και το καθήκον αλήθειας και την «ηθική της πεποίθησης» που επικαλείται την επιθυμία ή τους ευσεβείς πόθους.

Γνωρίζει ότι τώρα ανήκει διανοία, ψυχή τε και σώματι στο Έθνος, στην Πολιτεία. Ότι έχει καταστεί κοινό κτήμα του Ελληνικού λαού και εγγυήτρια της ευρυχωρίας και της συμπεριληπτικότητας της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Καλείται δε στα ενδότερα του παραπετάσματος της εθνικής και δημοκρατικής μας λειτουργίας σε στιγμές συμβολικά και πραγματικά κρίσιμες.

Καλείται να προσωποποιήσει την Ελληνική Δημοκρατία στο έτος του μεγάλου εορτασμού, το 2021, στο έτος κατά το οποίο η Πατρίδα θα κληθεί να επιλέξει ανάμεσα στην επανάληψη στερεοτύπων και κοινοτοπιών ή στη διεξαγωγή ενός αναγεννητικού αναστοχασμού. Ανάμεσα στην υπερηφάνεια για λόγους ιστορικής αλήθειας και την αλαζονεία για λόγους ιστορικής ψευδαίσθησης.

Καλείται να εκπροσωπήσει διεθνώς τη Χώρα σε μία περίοδο όξυνσης των θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας. Τώρα που ο πατριωτισμός πρέπει να βασίζεται στη γνώση, το σθένος, τη φρόνηση, την εθνική στρατηγική αυτοσυνειδησία και όχι στην εύκολη ρητορεία.

Είμαι βέβαιος ότι θα πετύχει απολύτως. Της ευχόμαστε όλοι μας να είναι η Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας του μέλλοντος, που πατάει γερά στην συνείδηση της Ιστορίας.

Σας ευχαριστώ

Ευάγγελος Βενιζέλος

L'exécution des arrêts de la Cour EDH : rencontre avec des Sisyphe heureux !

JEAN-LUC SAURON

Conseiller d'État (Paris),

Professeur à l'Université Paris Dauphine

Introduction

Albert Camus, dans son ouvrage sur le mythe de Sisyphe, affirmait que Sisyphe était heureux : il avait compris son destin et, par-là, en devenait le maître. Cette idée m'est venue en lisant le 12ème rapport du service de l'exécution des arrêts de la Cour EDH, et notamment de l'intervention de M. **Christos Giakoumopoulos**, directeur général de la direction générale Droits de l'homme et Etat de droit. J'ai ressenti, à sa lecture, la fierté et la joie de ce dernier sur le chemin parcouru depuis la réunion d'Interlaken en 2010. Je partage les mêmes sentiments. Nous pouvons assurément être fiers d'être Européens, d'appartenir à un espace civilisationnel qui continue à donner un sens à l'histoire.

Mais, pour ma part, je me garderai bien d'oublier les rapports parlementaires (et les 6 rapporteurs : **Erik Jurgens, Christos Pourgourides, Klaas de Vries, Pierre-Yves Leborgn', Evangelos Venizelos et Constantinos Efsthieu**) qui depuis 2000 confortent l'exécution des arrêts de la Cour.

Enfin la Cour EDH elle-même ! Je précise combien sa mobilisation a été et est précieuse pour porter cette charge à travers l'invention de l'arrêt pilote et l'impulsion donnée récemment au règlement amiable. Combien est lourde la responsabilité qui pèse sur les épaules du président de la Cour EDH. Il me semble là encore nécessaire de citer les noms de ceux qui depuis Interlaken ont réalisé un travail remarquable : Jean-Paul Costa, Sir Nicols Bratza, Dean Spielman, Guido Raimondi et Linos-Alexandre Sicilianos Enfin, après Albert Camus, je n'oublierai pas une autre gloire nationale française: Alexandre Dumas. Et ce 4ème mousquetaire important dans le bilan positif à tirer de ces 20 (ou 10) années de travail acharné : ce sont les ONG, les Institutions Nationales des Droits de l'Homme et la société civile !

Les progrès depuis 20 ans sont le fruit d'une **conscience partagée** par les institutions du Conseil de l'Europe, les femmes et les hommes qui travaillent en son sein et de l'ensemble des acteurs des sociétés européennes, conscience partagée qu'une justice de papier n'est pas une justice, qu'une justice impuissante à redresser une réalité qu'elle a condamné n'est pas une justice. Sans justice, le rapport de force remplace la délibération démocratique.

Depuis 20 ans, deux chantiers ont été réalisés, conjointement :

- L'un par *l'Assemblée parlementaire du Conseil de l'Europe (ci-après l'APCE)* depuis 2000 et qui a consisté à concentrer son attention sur les 10 Etats qui ont le plus d'arrêts à exécuter, de scruter les difficultés principales rencontrées par ces 10 Etats et depuis les 3 derniers rapporteurs d'entrer en un dialogue exigeant et respectueux avec les délégations nationales de chacun de ces Etats, envisageant d'éventuels visites sur place. Enfin, l'APCE a voté la résolution 2178 (2017), questionnaire envoyé aux 47 Etats Parties dont les réponses permettent de dessiner une Europe des droits humains, et d'échanger les bonnes pratiques entre les Etats.
- L'autre 7 par le *Comité des ministres* qui dans le cadre de conférences de haut niveau lancées à Interlaken en 2010 (suivi par les conférences à Izmir, Brighton, Bruxelles, et Copenhague) a profondément réformé ses méthodes de travail dans l'exécution des arrêts de la Cour EDH en étroite relation avec cette dernière.

Je vais rapidement vous parler tout d'abord du bilan de ces 20 dernières années (1) puis évoquer des pistes de propositions pour conforter et renforcer encore cette marche vers une justice incarnée, concrète (2). Je serai très loin d'être complet pour laisser les autres intervenants réagir et apporter leurs expériences.

1. Quel bilan tiré des ces 20 dernières années ?

Je ne ferai pas de bilan chiffré, mais je relèverai deux données fortes :

- a) Une très grande convergence des **difficultés** rencontrées non seulement des principaux Etats qui ont du mal à exécuter les arrêts, mais tous (ou presque) des Etats du Conseil de l'Europe, difficultés parmi lesquelles
 - L'actions des forces de sécurité ;
 - Les conditions de la détention ;
 - Droit à la vie et mauvais traitements ;
 - Exécution des décisions judiciaires nationales.

Il est intéressant de relever l'innovation récente dans sa pratique du Comité des ministres qui tient depuis deux ans des conférences thématiques : en 2018 sur les conditions de détention et en 2019 sur l'obligation d'enquêtes sur les violations graves des droits de l'homme commises par les forces de l'ordre. Ces thèmes recoupent les points de convergence (cités ci-dessus) qui sont également les thèmes sous « surveillance soutenue » de la part du Comité des ministres. Ce mécanisme de suivi par le Comité des ministres joue le rôle d'un révélateur (au sens photographique du terme) des lignes de tension qui traversent les sociétés européennes, mais aussi des ressemblances entre elles. Bien sûr le niveau de difficultés n'est pas le même dans les 47 Etats, mais ce sont bien les mêmes thématiques qui alimentent les débats nationaux.

- b) Le refus du rapport de force dans la politique pratiquée par le Comité des ministres dans la gestion de ce qu'il convient d'appeler avec les rapporteurs de l'APCE (Assemblée Parlementaire du Conseil de l'Europe) les «**poches de résistance**» au sein des arrêts non exécutés. Le retard mis par les Etats concernés à l'exécution de ces affaires (Mammadov contre Azerbaïdjan [répression politique]; Sedjic contre Bosnie [droit de vote au sein de groupes ethniques dans le cadre des accords de Dayton] ; Paskas contre Lituanie [droit de se présenter aux élections] et Al Nashri contre Pologne [détention illégale dans un centre secret de la CIA]). Le traitement de ces affaires est freiné non principalement pour des raisons juridiques, mais pour des raisons qui tiennent aux contextes historiques, sociaux ou nationaux et, qui de ce fait, demandent du temps pour évoluer. Dans ce type d'affaire, c'est toute l'acceptabilité de la juridiction de la Cour EDH qui est cause. Dans ces affaires, le dialogue au sein du Comité des ministres n'a jamais été rompu à l'exception de l'affaire Mammadov contre Azerbaïdjan compte tenu de l'absence totale de bonne foi de la partie azerbaïdjanaise.

2. Des propositions nécessaires pour ancrer dans le cadre national le « réflexe droits humains »

Il faut aujourd'hui prolonger au plan national les efforts réalisés au niveau européen au sein du Conseil de l'Europe. Ce travail devrait être facilité par la jonction très particulière entre le niveau national et le niveau européen du fait du mode de composition de l'Assemblée Parlementaire du Conseil de l'Europe puisque ses membres sont recrutés au sein des Parlements natio-

naux. Et si l'APCE se révélait plus démocratique, plus en résonnance avec les préoccupations des Européens que le Parlement européen ?

- a) **Accroître la visibilité de la jurisprudence de la Cour EDH.** En effet, finalement le travail de la Cour EDH ou plus précisément son apport aux droits fondamentaux exercés par les citoyens nationaux est souvent «dissimulé». De la même manière que la part des financements européens dans les grands travaux réalisés dans les Etats membres de l'UE est ignorée par les citoyens (l'Etat, ou la région se prévalant d'être à l'origine de l'autoroute, du pont, etc. ce qui est vrai mais pour une partie seulement) qui sait, par exemple pour la France, que l'égalité des droits successoraux entre les enfants (légitimes ou naturels/illégitimes) votée par une loi nationale en 2003, a pour origine la mise en conformité avec la jurisprudence de la Cour EDH *Mazurek contre France* du 1er février 2000. Il serait nécessaire de demander aux États d'informer les citoyens, au-delà des parlementaires nationaux, de l'origine d'une avancée sur les droits fondamentaux posée par un arrêt de la Cour EDH, par exemple au sein d'un communiqué de presse ou du dossier de la loi. Sinon, le citoyen européen n'entend parler de la Cour EDH que dans le cadre d'une polémique autour d'une jurisprudence tapageuse ou très disputée. Si la jurisprudence de la Cour EDH pouvait être davantage comprise ou visualisée comme à l'origine du redressement d'une malfaçon juridique nationale, son acceptabilité n'en serait que renforcer.
- b) **Former tous les acteurs du processus décisionnel juridique national.** De la même manière, que la synergie entre l'APCE, la Cour EDH, le Comité des ministres et les ONG et INDH a permis les progrès connus depuis 20 ans, il convient de ne plus se focaliser sur la formation des seuls juges ou parlementaires nationaux. C'est toute la chaîne décisionnelle qui doit être formée aux droits humains : les fonctionnaires parlementaires qui aident à la rédaction des lois, les policiers, le personnel pénitentiaire, etc. Il faut «infuser» les droits humains dans le corps social à toutes étapes : la faculté (où il n'est toujours pas obligatoire de faire ne serait-ce qu'un semestre sur les droits humains et la jurisprudence de la Cour EDH) ou l'enseignement secondaire. Cela étant, même si les juges bénéficient de programmes spécifiques (le programme HELP du Conseil de l'Europe, cours en école de justice), il serait bien de prévoir d'autres moyens : sondages sur les pratiques couplés avec des cours de remise à niveau ou des cas pratiques, et ceci tout au long de la carrière.

Conclusion

Pour terminer, je voulais signaler une difficulté que nous partageons tous, juges nationaux comme juges à la CEDH, celle du juste équilibre entre la gestion et la maîtrise des flux important d'affaires arrivant dans les juridictions et les contraintes associées à une rédaction rapide et donc plus synthétique des jugements ou arrêts et la mise en œuvre des droits humains. Autrement dit la tension entre le droit au juge et le délai raisonnable. Je sais que la Cour EDH offre dans ses arrêts des modalités riches, précises et variées de compatibilité de droits humains à concilier. Mais la pression sur les juges pour améliorer la productivité est très forte. C'est sans doute une question qu'il nous faudra tous affronter. Il faudra répondre à la question suivante : quel est le coût acceptable de l'accès au juge dans des sociétés économiquement partagées entre les riches, et les classes défavorisées, après la disparition des classes moyennes ?

**Σκέψεις γύρω από τον μηχανισμό εκτέλεσης
των αποφάσεων του ΕΔΔΑ - Προκλήσεις και προοπτικές**

ΛΙΝΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ
Προέδρου του ΕΔΔΑ, Καθηγήτῃ ΕΚΠΑ

Κύριε Πρόεδρε, ευχαριστώ θερμά για την πρόσκληση να συμμετάσχω στην εκδήλωση αυτή. Χαίρομαι ιδιαίτερα για την αθρόα συμμετοχή, δεδομένου ότι η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ συνιστά σημαντικό και σύνθετο ζήτημα τόσο για το ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου όσο και για τη χώρα μας.

I. Η σημασία και η μοναδικότητα του μηχανισμού εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ

Θα ήθελα πράγματι να τονίσω, σε συνέχεια των όσων είπε ο φίλος και εκλεκτός συνάδελφος, ο κ. Sauron τη σημασία του ζητήματος της εκτέλεσης των αποφάσεων του Δικαστηρίου. Η Επιτροπή Υπουργών, η οποία έχει την ευθύνη επίβλεψης της εκτέλεσης των εν λόγω αποφάσεων με βάση το άρθρο 46, παρ. 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), είναι η εγγυήτρια της αποτελεσματικότητας του όλου συστήματος. Το σύστημα αυτό δεν αποτελείται μόνον από το Δικαστήριο. Το Δικαστήριο είναι το κύριο και καίριο όργανο της ΕΣΔΑ, αλλά θεωρώ ότι η Επιτροπή Υπουργών συνιστά αναμφισβήτητα σημαντικό παράγοντα για την αξιοπιστία του συστήματος.

Ο μηχανισμός εκτέλεσης, έτσι όπως προβλέπεται από την ΕΣΔΑ και έχει εξελιχθεί στην πράξη, είναι μοναδικός στον κόσμο. Πριν από τέσσερα χρόνια ο πρώην Πρόεδρος του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και νυν δικαστής στο Δικαστήριο της Χάγης, ο κ. Cançado Trindade, είχε προσκληθεί να μιλήσει στο ΕΔΔΑ και υπογράμμισε ότι το Διαμερικανικό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου έχει ένα θεσμικό κενό, ακριβώς διότι δεν διαθέτει μηχανισμό αντίστοιχο με εκεί-

νον της Επιτροπής Υπουργών. Εκεί, στο Διαμερικανικό Σύστημα, αναγκάζεται το ίδιο το Δικαστήριο, βάσει του άρθρου 65 της Αμερικανικής Σύμβασης, να ελέγχει την εκτέλεση των δικών του αποφάσεων, με όλα όσα αυτό συνεπάγεται από πλευράς δυσλειτουργιών. Είναι πράγματι πάρα πολύ δύσκολο για ένα διεθνές Δικαστήριο και να αποφαινείται επί της ουσίας και να ελέγχει τη συμμόρφωση των κρατών με τις αποφάσεις του.

Στο Οικουμενικό σύστημα προστασίας, οι Επιτροπές προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών, σε μία από τις οποίες είχα τη χαρά και την τιμή να υπηρετήσω για χρόνια, δεν έχουν κανένα μηχανισμό, ο οποίος να διασφαλίζει τον έλεγχο συμμόρφωσης των κρατών με τις συστάσεις τις οποίες απευθύνουν σε αυτά. Το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΣΑΔ) των Ηνωμένων Εθνών, το οποίο δημιουργήθηκε το 2006, τελικώς δεν έπαιξε αυτόν τον ρόλο. Παρά τις αρχικές σχετικές προσδοκίες, το ΣΑΔ –επικουρικό όργανο της Γενικής Συνέλευσης και του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ– κινήθηκε προς άλλες κατευθύνσεις. Επομένως, ούτε σε οικουμενικό επίπεδο δεν υπάρχει ένας μηχανισμός ανάλογος με αυτόν που λειτουργεί στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης. Άρα, λοιπόν, το ευρωπαϊκό σύστημα είναι πράγματι μοναδικό.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό, το οποίο αναδεικνύει τη σημασία του συστήματος, είναι ότι δεν περιορίζεται στην αποζημίωση των θυμάτων. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου μπορεί να αναφέρουν στο διατακτικό τους την υποχρέωση του κράτους να καταβάλει δίκαιη ικανοποίηση, όμως ο αποζημιωτικός χαρακτήρας δεν είναι το μόνο χαρακτηριστικό του συστήματος. Πέραν αυτού και εάν ακόμη δεν το λέει το διατακτικό –και συνήθως δεν το λέει– για την πλήρη συμμόρφωση προς την απόφαση του Δικαστηρίου απαιτούνται, ενδεχομένως, είτε ειδικά μέτρα, δηλαδή μέτρα συμμόρφωσης που αφορούν τον συγκεκριμένο προσφεύγοντα, είτε γενικά μέτρα συμμόρφωσης, δηλαδή νομοθετικές παρεμβάσεις, αλλαγή της διοικητικής πρακτικής, αλλαγή της νομολογίας και ούτω καθεξής. Με άλλα λόγια, η συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι έννοια ευρύτερη από εκείνη της εκτέλεσης των αποφάσεων που συνίσταται στην καταβολή του ποσού της δίκαιης ικανοποίησης το οποίο επιδικάζεται με το διατακτικό της απόφασης.

Αυτό είναι κάτι το οποίο ξεχνούν αρκετοί συγγραφείς. Πράγματι, μέρος της θεωρίας υποστηρίζει ότι το Διαμερικανικό Δικαστήριο είναι πιο ευφάνταστο από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Γιατί είναι πιο ευφάνταστο; Διότι το ΕΔΔΑ αρκείται στο να επιδικάζει δίκαιη ικανοποίηση, δηλαδή χρηματική αποζημίωση, ενώ αντιθέτως το Διαμερικανικό Δικαστήριο προβλέπει και

μία σειρά άλλων μέτρων συμμόρφωσης. Οι συγγραφείς αυτοί φαίνεται να υποβαθμίζουν ή και να αγνοούν τις ουσιώδεις διαφορές των δύο συστημάτων. Το Διαμερικανικό Δικαστήριο δεν έχει άλλο όργανο να το βοηθήσει για την εκτέλεση των αποφάσεών του. Κατά συνέπεια, αναγκάζεται εκ των πραγμάτων να ζητά από τα κράτη τη λήψη και άλλων μέτρων συμμόρφωσης. Όλοι όσοι ασκούν κριτική στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ξεχνούν την ύπαρξη, όχι μόνον της Επιτροπής Υπουργών, αλλά και μίας σειράς άλλων οργάνων στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, τα οποία δραστηριοποιούνται, όπως θα δούμε, στο ζήτημα της εκτέλεσης των αποφάσεων.

II. Ο πολυεπίπεδος χαρακτήρας του συστήματος

Το δεύτερο στοιχείο που θα ήθελα να τονίσω είναι ο πολυεπίπεδος χαρακτήρας του συστήματος. Πολυεπίπεδος τόσο στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης (Α), όσο και στην εθνική έννομη τάξη (Β).

Α. Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Επιτροπή Υπουργών είναι το κατεξοχήν αρμόδιο όργανο στο πεδίο της επίβλεψης της εκτέλεσης των αποφάσεων του Δικαστηρίου. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί στο σημείο αυτό ότι η Επιτροπή Υπουργών δεν επιβλέπει μόνον τη συμμόρφωση προς τις οριστικές καταδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου (άρθρο 46 παρ. 2 της ΕΣΔΑ), αλλά επιτηρεί και την εκτέλεση των όρων φιλικού διακανονισμού σύμφωνα με το άρθρο 39 παρ. 4 της Σύμβασης. Δεδομένου ότι στην πρόσφατη πρακτική ολοένα και περισσότερες υποθέσεις κλείνουν με φιλικό διακανονισμό, αντιλαμβάνεται κανείς τη σημασία και αυτής της πτυχής του ζητήματος της εκτέλεσης, πολύ περισσότερο που μία συμφωνία φιλικού διακανονισμού μπορεί να περιλαμβάνει όχι μόνον την καταβολή ενός χρηματικού ποσού, αλλά και τη λήψη άλλων ειδικών ή και γενικών μέτρων.

Το ίδιο συμβαίνει *mutatis mutandis* και με τις μονομερείς δηλώσεις των κρατών. Με μια τέτοια δήλωση το εναγόμενο κράτος παραδέχεται την παραβίαση της Σύμβασης, προτείνει την καταβολή χρηματικής αποζημίωσης και αναλαμβάνει ενδεχομένως περαιτέρω δεσμεύσεις. Εάν ο προσφεύγων δεν ικανοποιηθεί από τους προτεινόμενους όρους, το κράτος μπορεί να ζητήσει από το Δικαστήριο να επικυρώσει τη μονομερή δήλωση και να διαγράψει την υπόθεση από το πινάκιο. Το Δικαστήριο εξετάζει το περιεχόμενο της δήλωσης και στο μέτρο που αυτή είναι ικανοποιητική και η υπόθεση δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον διαγράφει πράγματι την υπό-

θεση από το πινάκιο. Είναι γεγονός ότι εάν το κράτος δεν εκτελέσει τα υπεσχημένα, ο προσφεύγων μπορεί να επανέλθει και να ζητήσει την εκ νέου εγγραφή της υπόθεσης στο πινάκιο, σύμφωνα με το άρθρο 37 παρ. 2 της Σύμβασης. Ωστόσο, αυτή η δικλείδα ασφαλείας δεν είναι επαρκής, στο μέτρο που η Επιτροπή Υπουργών δεν έχει αρμοδιότητα εν προκειμένω. Θεωρώ ότι το κενό αυτό θα έπρεπε να πληρωθεί και η Επιτροπή Υπουργών να επιφορτισθεί με την ευθύνη επιτήρησης της εκτέλεσης των όρων των μονομερών δηλώσεων των κρατών. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει με προσθήκη διάταξης στους σχετικούς κανόνες διαδικασίες της εν λόγω Επιτροπής.

Όμως η Επιτροπή Υπουργών δεν είναι το μόνο όργανο το οποίο ασχολείται στην πράξη με την επίβλεψη της εκτέλεσης των αποφάσεων. Πράγματι, εδώ και είκοσι ολόκληρα χρόνια, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, έχει αναπτύξει πολύ αξιόλογη δραστηριότητα στο πεδίο αυτό. Η συμβολή της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης κινείται σε δύο κατευθύνσεις: Από τη μια πλευρά, ασκεί ένα είδος κοινοβουλευτικού ελέγχου στην Επιτροπή Υπουργών, επισημαίνοντας καθυστερήσεις στην εκτέλεση επιλεγμένων αποφάσεων του Δικαστηρίου και προτρέποντάς την να ασκήσει ισχυρότερη πίεση στα κράτη. Από την άλλη πλευρά, δρα μέσω των εθνικών κοινοβουλίων. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελείται από βουλευτές των εθνικών κοινοβουλίων και, κατά συνέπεια, έχει άμεση επαφή με αυτά. Λόγω των σχετικών πρωτοβουλιών της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης και των μελών της, έχουν ιδρυθεί σε πολλά εθνικά κοινοβούλια, μεταξύ των οποίων και στη Βουλή των Ελλήνων, ειδικές μόνιμες επιτροπές για την παρακολούθηση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ. Πρόκειται για σημαντική συνεισφορά στη διάδοση και διάχυση της ΕΣΔΑ στις εθνικές έννομες τάξεις και στην εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ιδίως όταν αυτή απαιτεί τη λήψη νομοθετικών μέτρων.

Ένα τρίτο όργανο, το οποίο συμβάλλει με τον τρόπο του στην εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ είναι ο Επίτροπος του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα δικαιώματα του Ανθρώπου. Ο θεσμός αυτός δημιουργήθηκε το 1999 με απόφαση της Επιτροπής Υπουργών. Ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του απέκτησε ένα σημαντικό ρόλο, πολύ περισσότερο που τα πρόσωπα που κλήθηκαν να τον υπηρετήσουν είχαν διεθνή προβολή και ακτινοβολία. Με το 14^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ, ο Επίτροπος απέκτησε το δικαίωμα παρέμβασης ενώπιον των Τμημάτων και του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης του Δικαστηρίου. Η νυν Επίτροπος έχει ασκήσει επανειλημμένα

το δικαίωμα αυτό. Όμως, ο ρόλος του Επιτρόπου δεν εξαντλείται στη δυνατότητά του να παρεμβαίνει σε εκκρεμείς υποθέσεις ενώπιον του Δικαστηρίου. Κατά τη διάρκεια των επισκέψεων που επιχειρεί τακτικά σε μεγάλο αριθμό κρατών, ο Επίτροπος εγείρει συστηματικά το ζήτημα της συμμόρφωσης προς τις σχετικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ.

Το ίδιο ισχύει *mutatis mutandis* και για τα διάφορα όργανα ελέγχου του Συμβουλίου της Ευρώπης στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως π.χ. η Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας, η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, κλπ. Είναι γεγονός ότι σε αντίθεση προς το Δικαστήριο, οι εν λόγω Επιτροπές επιχειρούν επισκέψεις επί του πεδίου, στο πλαίσιο των οποίων τίθεται συχνά το ζήτημα της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ.

Ωστόσο, το στοιχείο που πρέπει κυρίως να υπογραμμισθεί είναι ο ρόλος του ιδίου του Δικαστηρίου στην εκτέλεση των αποφάσεών του. Ήδη από το 2003, η Επιτροπή Υπουργών με σχετικό ψήφισμά της καλούσε το Δικαστήριο, κάθε φορά που διαπιστώνει την ύπαρξη συστημικού προβλήματος να το επισημαίνει και να εντοπίζει την πηγή και τα αίτια του προβλήματος αυτού. Στη βάση αυτή, το Δικαστήριο προχώρησε στην έκδοση των λεγόμενων πιλοτικών αποφάσεων με τις οποίες αναδεικνύει τις διάφορες παραμέτρους τέτοιων δομικών ή συστημικών προβλημάτων και υποδεικνύει τόσο στο σκεπτικό της απόφασης όσο και στο διατακτικό τα μέτρα εκείνα τα οποία πρέπει να ληφθούν προκειμένου να αντιμετωπισθεί το δομικό ζήτημα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ως προς την Ελλάδα αποτελούν οι αποφάσεις *Βασίλειος Αθανασίου* του 2010, *Μιχελιουδάκης* και *Γλυκάντζη* του 2012 για την υπερβολική διάρκεια της διοικητικής, της ποινικής και της πολιτικής δίκης αντίστοιχα. Σε συνέχεια των εν λόγω πιλοτικών αποφάσεων υιοθετήθηκαν οι νόμοι 4055/2012 και 4239/2014 με τους οποίους προβλέφθηκαν ειδικά ένδικα βοηθήματα αποζημιωτικού κυρίως χαρακτήρα στο πεδίο αυτό.

Πέρα από τις πιλοτικές αποφάσεις, το Δικαστήριο εμπλέκεται στην εκτέλεση των αποφάσεών του και σε άλλες υποθέσεις με βάση το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ. Οι σχετικές αποφάσεις είτε υποδεικνύουν μέτρα συμμόρφωσης, κυρίως γενικά μέτρα, στο σκεπτικό τους είτε επιτάσσουν τη λήψη ιδίως ατομικών μέτρων με ειδική μνεία στο διατακτικό της απόφασης. Η δραστηριότητα αυτή του Δικαστηρίου γίνεται με φειδώ και με σεβασμό της θεσμικής ισορροπίας μεταξύ Δικαστηρίου και Επιτροπής Υπουργών, αλλά θεωρώ ότι έχει σαφή νομική βάση και στο ίδιο το άρθρο 46, όταν αυτό μιλά για

την υποχρέωση συμμόρφωσης, αλλά και στο άρθρο 19 της Σύμβασης όταν το Δικαστήριο καλείται να διασφαλίσει την εκ μέρους των κρατών ομαλή και εύρυθμη εκτέλεση των υποχρεώσεων τους από τη Σύμβαση.

Στο ίδιο πλαίσιο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το 14^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ θεσμοθέτησε ρητά την εμπλοκή του Δικαστηρίου στην εκτέλεση των αποφάσεών του με την προσθήκη των παραγράφων 4 και 5 στο άρθρο 46 της Σύμβασης. Οι διατάξεις αυτές δίνουν τη δυνατότητα στην Επιτροπή Υπουργών να ζητήσει από το Δικαστήριο να αποφανθεί κατά πόσον ένα διάδικο κράτος έχει εκτελέσει ορθά προγενέστερη απόφαση του Δικαστηρίου. Οι εν λόγω διατάξεις εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά στην υπόθεση *Ilgar Mammadov* κατά Αζερμπαϊτζάν. Το Δικαστήριο υιοθέτησε την απόφασή του το 2019 διαπιστώνοντας ότι το εναγόμενο κράτος δεν είχε συμμορφωθεί πλήρως προς προγενέστερη απόφαση του 2014, δεδομένου ότι αρνιόταν να αποφυλάκισει τον ενάγοντα, πολιτικό κρατούμενο. Στο πλαίσιο της σχετικής διαδικασίας, το Αζερμπαϊτζάν αποφυλάκισε πράγματι τον ενάγοντα αρχικά υπό όρους και στη συνέχεια άνευ όρων. Η διαδικασία αυτή αποδείχθηκε επωφελής, συνιστά δε ένα επιπλέον όπλο στη φαρέτρα της Επιτροπής Υπουργών για τη διασφάλιση της εκτέλεσης των αποφάσεών του Δικαστηρίου.

Διαπιστώνεται, επομένως, ότι στους κόλπους του Συμβουλίου της Ευρώπης η Επιτροπή Υπουργών έχει την κύρια αλλά όχι την αποκλειστική αρμοδιότητα ως προς την άσκηση πίεσης προς τα κράτη για τη συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Τόσο τα άλλα όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και το ίδιο το Δικαστήριο ασκούν ένα λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό ρόλο στο πεδίο αυτό. Το όλο σύστημα μετεξελισσεται με ταχείς ρυθμούς και έχει πολυεπίπεδο χαρακτήρα. Αντίστοιχες παρατηρήσεις ισχύουν και ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στις έννομες τάξεις των κρατών μερών στη Σύμβαση.

B. Στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης

Ως προς τη διαδικασία εκτέλεσης μιας απόφασης του ΕΔΔΑ στην εθνική έννομη τάξη, θα πρέπει να τονιστεί καταρχήν ο ρόλος του εκπροσώπου (agent) του κράτους ενώπιον του Δικαστηρίου. Σε πολλά κράτη, όπως και στην Ελλάδα, ο θεσμικός ρόλος του εκπροσώπου είναι διττός: αφενός μεν εκπροσωπεί το κράτος στις διαδικασίες ενώπιον του Δικαστηρίου, αφετέρου δε συντονίζει την εκτέλεση των αποφάσεων του τελευταίου στην εθνική έννομη τάξη. Στην Ελλάδα, ιδίως τα τελευταία χρόνια και με βάση σχετική νομοθετική πρόβλεψη, το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους και ο Πρόε-

δρός του έχουν επιφορτιστεί με τον σημαντικό αυτό ρόλο τον οποίο ασκούν με αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος. Στο μέτρο που το ΝΣΚ είναι παρόν σε όλο το εύρος της δημόσιας διοίκησης, η συμβολή του είναι σημαντική για τον συντονισμό των αρμοδίων υπηρεγιών.

Είναι πράγματι γεγονός ότι η εκτέλεση ορισμένων αποφάσεων του ΕΔΔΑ προϋποθέτει ενέργειες πλειόνων υπηρεγιών, καθώς και συντονισμό των ενεργειών αυτών. Η αλλαγή εμπεδωμένων διοικητικών πρακτικών είναι πολλές φορές το ζητούμενο, όπως για παράδειγμα στο πεδίο της διερεύνησης περιστατικών αυθαιρεσίας εκ μέρους των αστυνομικών αρχών, των σωφρονιστικών υπαλλήλων, των υπηρετούντων στο λιμενικό σώμα, κ.ο.κ.

Ωστόσο, η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ δεν εξαρτάται μόνον από την εκτελεστική εξουσία. Σε αρκετές περιπτώσεις απαιτούνται λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές νομοθετικές παρεμβάσεις και τομές. Αρκεί να υπενθυμιστεί στο σημείο αυτό η τροποποίηση του νομοθετικού πλαισίου για το σύμφωνο συμβίωσης έτσι ώστε η δυνατότητα σύναψης τέτοιου συμφώνου να επεκταθεί και στα ζευγάρια ίδιου φύλου σε συνέχεια της απόφασης *Βαλλιάνατος και άλλοι κατά Ελλάδα*. Πιο πρόσφατα, η διαδικασία στην υπόθεση *Molla Sali* οδήγησε τον Έλληνα νομοθέτη στην κατάργηση της υποχρεωτικής εφαρμογής του ισλαμικού νόμου. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, εξ άλλου, ότι ορισμένες τροποποιήσεις του Συντάγματος, ιδίως κατά την αναθεώρηση του 2001, έγιναν έτσι ώστε το Σύνταγμα της χώρας μας να εναρμονιστεί προς το κεκτημένο της ΕΣΔΑ.

Περαιτέρω, είναι προφανές ότι και η δικαστική εξουσία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ. Πράγματι, ένας μεγάλος αριθμός των αποφάσεων αυτών έχει οδηγήσει σε αλλαγές στη νομολογία του Αρείου Πάγου, του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Οι εδώ παρόντες Πρόεδροι και Αντιπρόεδροι των ανωτάτων δικαστηρίων θα αναφερθούν αναλυτικότερα στο ζήτημα αυτό. Από την πλευρά μου, θα επιθυμούσα να εξάρω τη σημασία του διαλόγου μεταξύ του ΕΔΔΑ και των ανωτάτων δικαστηρίων. Δεδομένου ότι οι προσφεύγοντες που καταφεύγουν στο Δικαστήριο θα πρέπει κατά κανόνα να έχουν εξαντλήσει τα εσωτερικά ένδικα μέσα, οι αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων είναι εκείνες που αποτελούν κατά κύριο λόγο το αντικείμενο της εξέτασης εκ μέρους του ΕΔΔΑ. Καθίσταται εμφανές, επομένως, ότι τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια είναι οι κατεξοχήν συνομιλητές του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και ότι η εναρμόνιση των αρχών και κανόνων προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε πανευρωπαϊκή κλίμακα περνάει

μέσα από αυτόν τον διάλογο. Προκειμένου να ενισχύσει την επαφή του με τα ανώτατα δικαστήρια, το ΕΔΔΑ ίδρυσε ήδη από το 2015 ένα δίκτυο ανωτάτων δικαστηρίων στο οποίο συμμετέχουν σήμερα 88 ανώτατα δικαστήρια από 39 χώρες. Και τα τρία ανώτατα ελληνικά δικαστήρια μετέχουν πλέον στο εν λόγω δίκτυο, πράγμα για το οποίο θα ήθελα να εκφράσω την ιδιαίτερη ευαρέσκειά μου.

Μια άλλη μορφή θεσμοθετημένου διαλόγου είναι εκείνη που προβλέπει το 16^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ. Όπως είναι γνωστό, το εν λόγω συμβατικό κείμενο δίνει τη δυνατότητα στα ανώτατα δικαστήρια να υποβάλλουν αιτήματα για γνωμοδότηση στο Δικαστήριο του Στρασβούργου. Παρότι ο διάλογος αυτός δεν εντάσσεται στο πεδίο της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ *stricto sensu*, είναι σαφές ότι το 16^ο Πρωτόκολλο στοχεύει πρωτίστως στην αποκρυστάλλωση των γενικών αρχών της Σύμβασης και, κατά συνέπεια, στην αποφυγή παραβιάσεων της.

Τέλος, θα ήθελα να εξάρω τον ρόλο των ανεξαρτήτων εθνικών αρχών στη συμμόρφωση προς το νομολογιακό κεκτημένο του ΕΔΔΑ και ιδίως την πολύπλευρη συμβολή του Συνηγόρου του Πολίτη και της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η πλούσια δραστηριότητα της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η οποία έχει συντάξει μεγάλο αριθμό εκθέσεων που συνάπτονται ευθέως με την εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το σημαντικό ζήτημα της συμμόρφωσης προς τις αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι σύνθετο και προϋποθέτει πολλαπλές συνέργειες. Στο μέτρο που η ΕΣΔΑ διαποτίζει όλους τους κλάδους του εθνικού δικαίου και οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ αφορούν ένα τεράστιο φάσμα επιμέρους ζητημάτων, η διαδικασία εκτέλεσης των εν λόγω αποφάσεων κινείται σε πολλά επίπεδα και εμπλέκει πλείονες φορείς τόσο στην έδρα του Οργανισμού όσο και στην εθνική έννομη τάξη.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ υπό την οπτική του Αρείου Πάγου

ΙΩΣΗΦ ΤΣΑΛΑΓΑΝΙΔΗ

Προέδρου του Αρείου Πάγου

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχει επηρεάσει αναμφισβήτητα με τις αποφάσεις του και τη νομολογία του Αρείου Πάγου σε μια σειρά θεμάτων που απασχόλησαν και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθούν να απασχολούν το ημέτερο Ακυρωτικό τόσο στις πολιτικές όσο και στις ποινικές αποφάσεις του. Κυρίως οι αρχές της δίκαιης δίκης (άρθρο 6 παρ. 1), αλλά και οι λοιπές κατευθυντήριες αρχές της ΕΣΔΑ και ο τρόπος εφαρμογής τους στις κατά καιρούς ισχύουσες διατάξεις του εθνικού δικαίου αποτελούν πάντοτε μια πρόκληση αλλά και μια πρόσκληση για γόνιμο διάλογο ανάμεσα στο ΕΔΔΑ και στα εθνικά δικαστήρια των κρατών-μελών. Ενόψει του αντικειμένου των υποθέσεων που ερευνά ο Άρειος Πάγος και για λόγους συστημικούς θα προσπαθήσω να αποτυπώσω σε αδρές γραμμές τα ζητήματα που απασχόλησαν το ΕΔΔΑ αρχικά σε επίπεδο πολιτικών και στη συνέχεια ποινικών υποθέσεων.

I. Πολιτικές υποθέσεις

1. Ένα ζήτημα που ταλάνισε επί σειρά ετών τον Άρειο Πάγο ήταν το θέμα του ορισμένου των λόγων αναιρέσεως. Ειδικότερα, με δώδεκα αποφάσεις του το ΕΔΔΑ καταδίκασε την Ελλάδα στην καταβολή αποζημιώσεων στους προσφεύγοντες, λόγω του ότι ο Άρειος Πάγος, με την ακολουθούμενη πρακτική του να απορρίπτει ως απαράδεκτους λόγους αναιρέσεως, επειδή οι προσφεύγοντες δεν διελάμβαναν στα αναιρετήρια τις παραδοχές των προσβαλλόμενων αποφάσεων, προσέβαλε το δικαίωμά τους να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ δέχεται με τις εν λόγω αποφάσεις του σχεδόν πανομοιότυπα ότι: «α) ο εθνικός νομοθέτης δικαιούται να θεσπίζει ή να μη θεσπίζει το ένδικο μέσο της αιτήσεως αναιρέσεως κατά την κρίση του, δυνάμενος να τάσσει και προϋποθέσεις του παρα-

δεκτού της, αυστηρότερες εκείνων του ενδίκου μέσου της εφέσεως, αλλά αν θεσπίσει το ένδικο μέσο της αναιρέσεως, πρέπει να διασφαλίζονται οι εγγυήσεις του άρθρου 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με τήρηση ως προς αυτό και της αρχής της αναλογικότητας, β) ο κανόνας περί της ανάγκης μνείας στο αναιρετήριο για το παραδεκτό (ορισμένο) του αναιρετικού λόγου των πραγματικών παραδοχών της προσβαλλόμενης αποφάσεως δεν απορρέει από συγκεκριμένη δικονομική διάταξη, αλλ' αποτελεί νομολογιακή κατασκευή, γ) το δικαστήριο (το ΕΔ-ΔΑ) μπορεί να δεχθεί ότι ο κανόνας αυτός, ήτοι της αναγκαιότητας αναφοράς των παραδοχών του δικαστηρίου της ουσίας, είναι σύμφωνος προς τις αρχές της νομικής ασφάλειας και της καλής απονομής της δικαιοσύνης, δ) στις κριθείσες περιπτώσεις δεν αναφέρονταν στα αναιρετήρια τα γενόμενα δεκτά από τις προσβαλλόμενες αποφάσεις πραγματικά γεγονότα, αλλά τούτο δεν ήταν αναγκαίο, διότι οι προσφεύγοντες (αναιρεσείοντες) είχαν παραθέσει περιληπτικώς στην εισαγωγή της αιτήσεώς τους τα κυριότερα πραγματικά γεγονότα της υποθέσεως, την μέχρι τότε ακολουθηθείσα διαδικασία και τις αιτιάσεις τους κατά των προσβαλλόμενων αποφάσεων, πέραν του ότι είχαν επισυνάψει στις αιτήσεις αναιρέσεως τις προσβαλλόμενες αποφάσεις, και τέλος ε) κατόπιν τούτων προσεβλήθη το δικαίωμά τους να προσφεύγουν σε δικαστήριο, ως περιορισθέν ανεπιτρέπτως». Η σειρά αυτή των καταδικών του Ελληνικού Δημοσίου οδήγησε στη σύγκληση διοικητικής Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, η οποία με εισήγηση του Αρεοπαγίτη Βασιλείου Ρήγα, που έγινε ομοφώνως δεκτή, συμμορφούμενη εμμέσως στις άνω υποδείξεις, αποφάνθηκε: α) σε λειτουργικό επίπεδο την ευρύτερη χρήση της δυνατότητας συμπληρώσεως από τον εισηγητή αρεοπαγίτη του αόριστου αναιρετικού λόγου, χάριν διασώσεώς του, β) σε διαγνωστικό επίπεδο τη φιλάγαθη και επιεική εκτίμηση του αναιρετηρίου, εντός του προαναφερθέντος πλαισίου του υποχρεωτικού κατά νόμο περιεχομένου του, κρίνοντας ότι αρκεί η σαφής, ορισμένη και ευσύνοπτη έκθεση του αναιρετικού λόγου, γ) σε υφολογικό επίπεδο ότι επί μη διασώσεως λόγου αναιρέσεως, κατά την εκτύλιξη του λειτουργικού ή διαγνωστικού σταδίου, προσήλωση στο νομοθετικό κείμενο της απορριπτικής αυτού αποφάσεως για αοριστία του αναιρετικού λόγου, αναφέροντας στη μεν μείζονα σκέψη την αναγκαία έκθεση στο αναιρετήριο του λόγου αναιρέσεως (κατά τρόπο σαφή, ορισμένο και τουλάχιστον ευσύνοπτο), στη δε ελάσσονα την έλλειψη και αυτού ακόμη του ελαχίστου περιεχομένου του. Έκτοτε, δηλαδή μετά την 14/2010 απόφαση της Διοικητικής Ολομέλειας, ο Άρειος Πάγος σταθερά δεν απαιτεί την παράθεση στο αναιρετήριο των παραδοχών της προ-

σβαλλόμενης αποφάσεως, ενόψει του ότι η τελευταία αποτελεί στοιχείο του φακέλου, απαιτεί ωστόσο την παράθεση στο οικείο δικόγραφο είτε εκείνων των αιτιολογιών, που κατά τον αναιρεσείοντα ήσαν αναγκαίες για την επάρκεια του αιτιολογικού είτε των αντιφατικών αιτιολογιών, με την επισημάνση της αντιφάσεως.

2. Ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει το ΕΔΔΑ αφορά το απαράγραπτο ουσιαστικά της κυριότητας του Δημοσίου, των Δήμων, των Ιερών Μονών σε ακίνητα που κατέχονται από ιδιώτες επί σειρά ετών. Έτσι σε υπόθεση διεκδικητικής αγωγής με βάση τη χρησικτησία Ιεράς Μονής κατά ιδιώτη καταπατητή, το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, με το σκεπτικό ότι ο προσφεύγων επί σειρά ετών ασκούσε στο επίδικο ακίνητο επιχείρηση, για την οποία του είχε χορηγηθεί αρμοδίως άδεια λειτουργίας και την οποία απώλεσε με την απόφαση του εθνικού δικαστηρίου που διέτασσε την αποβολή του, χωρίς να λάβει την οποιαδήποτε αποζημίωση, γεγονός που θεώρησε το ΕΔΔΑ ότι συνιστούσε ειδικό και υπέρμετρο βάρος γι' αυτόν. Το αίτημα της χώρας μας να παραπεμφθεί η υπόθεση στο δικαστήριο υπό την ευρεία του σύνθεση δεν έγινε δεκτό και η χώρα μας, συμμορφούμενη προς την απόφαση, του κατέβαλε πρόσφατα την αποζημίωση που είχε επιδικάσει το ΕΔΔΑ.

3. Μια από τις υποθέσεις που έχουν ευρύτερη σημασία για το μουσουλμανικό πληθυσμό της χώρας είναι αυτή της Molla Sali κατά Ελλάδος. Η υπόθεση αφορά στο δικαίωμα της προσφεύγουσας να κληρονομήσει με βάση διαθήκη που συνέταξε Έλληνας διαθέτης μουσουλμανικού θρησκευματος, σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα. Ειδικότερα, ενώ ο σύζυγός της είχε αποφασίσει με δημόσια διαθήκη που συνέταξε ενώπιον συμβολαιογράφου και σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα να της διαθέσει ολόκληρη την περιουσία του, ο Άρειος Πάγος, κατ' αντίθεση προς τα δικαστήρια της ουσίας, έκρινε ότι έπρεπε στην περίπτωση της να εφαρμοσθεί το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να στερηθεί αυτή τα δικαιώματά της που απέρρεαν από τη διαθήκη του συζύγου της, η οποία κατέστη πλέον άνευ εννόμων αποτελεσμάτων. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η υπόθεση θα έπρεπε να εξετασθεί με βάση το άρθρο 14 της Σύμβασης και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Κατ' εφαρμογή των εν λόγω διατάξεων έκρινε ότι η διαφορετική μεταχείριση που υπέστη η προσφεύγουσα, ως τιμώμενη διαθήκης που είχε συνταχθεί από διαθέτη μουσουλμανικού θρησκευματος σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, σε σύγκριση με τιμώμενη

διαθήκης που συντάσσεται σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από μη μουσουλμάνο διαθέτη, στερείται αντικειμενικής και εύλογης αιτιολόγησης και καταδίκασε τη χώρα μας για παράβαση των ως άνω άρθρων. Το ΕΔΔΑ σημείωσε πάντως με ικανοποίηση ότι η χώρα μας έθεσε στις 15-1-2018 σε ισχύ νόμο, με τον οποίο καταργούνται οι ειδικοί νόμοι που επιβάλλουν προσφυγή στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο για την επίλυση υποθέσεων οικογενειακού δικαίου μελών της μουσουλμανικής μειονότητας.

4. Συναφές, από την άποψη ότι αφορά τον μουσουλμανικό πληθυσμό της χώρας μας, αλλά διαφορετικό από άποψη αντικειμένου, είναι το ζήτημα που έχει ανακύψει με υπό σύσταση σωματεία στις περιοχές Ξάνθης και Ροδόπης από μουσουλμάνους Έλληνες, που περιλαμβάνουν ως επιθετικό προσδιορισμό στην επωνυμία τους τον όρο τουρκικός/ή. Τα δικαστήρια της ουσίας και ο Άρειος Πάγος έχουν απορρίψει τις αιτήσεις αυτές με το αιτιολογικό ότι υποθάλπουν εθνικές διεκδικήσεις ξένου κράτους, πλην όμως το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού και η χώρα μας, υποχρεούμενη σε συμμόρφωση, προχώρησε σε τροποποίηση του άρθρου 758 ΚΠολΔ, που παρέχει στους ως άνω πολίτες να επανέλθουν υπό μορφή επανεξετάσεως των αιτήσεών τους, και ήδη η υπόθεση του υπό σύσταση σωματείου με την επωνυμία «Τουρκική Ένωση Ξάνθης» πρόκειται να συζητηθεί ενώπιον του Αρείου Πάγου στις 20-3-2020.

5. Η παράβαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, που αφορά στην ελευθερία της έκφρασης, αποτελεί από μόνη της έναν ολόκληρο κύκλο υποθέσεων, έχει δε καταστεί αφορμή να καταδικασθεί η χώρα μας σε αξιόλογα πρόστιμα. Παρατρέχοντας τα κριτήρια που έχει θέσει γενικά το ΕΔΔΑ με σειρά αποφάσεών του (ύφος, τρόπος παρουσίασης, περιεχόμενο, κύρωση, ποινή), ιδίως ως προς την ύπαρξη επιτακτικής ανάγκης δημοσίου συμφέροντος και την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, θα ήθελα να επικεντρωθούμε στον αριθμό των υποθέσεων που έχουν απασχολήσει το ΕΔΔΑ και αφορούν τη χώρα μας. Εάν ανατρέξουμε στα στατιστικά στοιχεία του ΕΔΔΑ θα διαπιστώσουμε ότι η Ελλάδα έχει από το 1959-2018 μόλις 15 καταδικαστικές αποφάσεις για το άρθρο 10, σε σύνολο 777 καταδικαστικών αποφάσεων όλων των κρατών μερών της Ε.Σ.Δ.Α. για το ίδιο άρθρο και σε σύνολο 894 καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος της Ελλάδας για οποιοδήποτε άρθρο. Ωστόσο, σε μια δεύτερη, πιο προσεκτική ανάγνωση, ο αριθμός αυτός (ο οποίος υπερδιπλασιάζεται, εάν προστεθούν οι προσφυγές που δεν κατέληξαν για άλλους λόγους σε καταδίκη ή ήδη εκκρεμούν, και πρέπει να εκτιμηθεί σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας) δεν είναι αμελη-

τέος. Σε κάθε περίπτωση, οπωσδήποτε η Ελλάδα επιβαρύνεται οικονομικά με κάθε διαπίστωση παραβίασης, διότι υποχρεώνεται να καταβάλει χιλιάδες ευρώ ως ηθική βλάβη του προσφεύγοντος, ενώ μπορεί να υποχρεωθεί ακόμη και στην καταβολή της υλικής ζημίας του (δηλαδή του ποσού που επιδικάστηκε σε βάρος αυτού και υπέρ του αντιδίκου του από τα πολιτικά δικαστήρια). Παρά τους απόλυτους αριθμούς, θεωρείται ότι στην Ελλάδα υπάρχει ζήτημα πλημμελούς προστασίας της ελευθερίας έκφρασης στο δημόσιο βίο, διότι, στην πλειοψηφία τους, οι καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ, καθώς και οι εκκρεμείς προσφυγές, αφορούν σε αποζημιώσεις που επιδικάστηκαν, κατόπιν αγωγών, και/ή σε, έστω πολύ μικρές, ποινές που επιβλήθηκαν, κατόπιν ποινικών διώξεων, σε βάρος δημοσιογράφων/MME, πολιτικών ή ιδιωτών που άσκησαν κριτική σε δημόσια πρόσωπα. Σχετικά με την εκτέλεση των αποφάσεων κατά της Ελλάδας ως προς το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, εάν ανατρέξουμε στη σελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, θα βρούμε ότι έχουν κατηγοριοποιηθεί και εκκρεμούν από το 2008 δύο groups υποθέσεων. Το ένα (Group Vasilakis) αφορά σε αποζημιώσεις που επιδικάστηκαν από πολιτικά δικαστήρια για δυσφήμιση ή εξύβριση κυρίως μέσω του τύπου. Το δεύτερο αφορά (Group Katrami) σε ποινικές καταδίκες που επιβλήθηκαν για δυσφήμιση, συκοφαντική δυσφήμιση ή εξύβριση. Στην Ελλάδα, η διατύπωση απόψεων μπορεί να κριθεί από τα ποινικά δικαστήρια, εφόσον πληρούνται οι υποστάσεις των οικείων αδικημάτων, ότι στοιχειοθετούνται αυτά της εξύβρισης (361 ΠΚ), της δυσφήμισης (362 ΠΚ) και της συκοφαντικής δυσφήμισης (363 ΠΚ) και να τιμωρηθεί με ποινή φυλάκισης (με διαβαθμίσεις) ή χρηματική ποινή. Με τον νέο ποινικό κώδικα (ν. 4619/2019) προβλέφθηκε, ως επιβαρυντική περίπτωση που επισείει βαρύτερη ποινή φυλάκισης, η τέλεση των παραπάνω αδικημάτων δημόσια ή μέσω διαδικτύου. Παράλληλα, ο θιγόμενος δικαιούται να αξιώσει αποζημίωση με αγωγή, σύμφωνα με το άρθρο 914, σε συνδυασμό με τα άρθρα 57-59 Α.Κ. Τα πολιτικά και ποινικά δικαστήρια, καθώς και ο Άρειος Πάγος, κρίνοντας μετ' αναίρεση, εφαρμόζουν τις παραπάνω διατάξεις, χωρίς συνήθως στην αιτιολογία τους να προβαίνουν σε στάθμιση για την επίτευξη δίκαιης ισορροπίας και σε έλεγχο τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, σύμφωνα με το άρθρο 10 ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Φαίνεται να αρκεί για τα εθνικά δικαστήρια ότι η επίδικη διατύπωση ήταν ικανή να προσβάλει τη φήμη του θιγόμενου και ότι ο δράστης το γνώριζε. Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα δεν θεωρείται από το Συμβούλιο της Ευρώπης ότι έχει ακόμα συμμορφωθεί με τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, με-

ταξύ άλλων, την εμφάνιση διεθνώς της Ελλάδας σε καταλόγους κρατών με προβλήματα στην ελευθερία του τύπου και της έκφρασης. Η μεταστροφή της νομολογίας του Άρειου Πάγου θα οδηγούσε στη λήξη της επιτήρησης της Ελλάδας για το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και ενδεχομένως, σταδιακά, στη δημιουργία μιας νέας κουλτούρας στην κοινωνία σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης. Η μεταστροφή αυτή δεν μπορεί να γίνει αυτόματα, εκτός εάν υπάρξουν ριζικές νομοθετικές ρυθμίσεις που να θεσπίζουν τα κριτήρια του ΕΔΔΑ, τα οποία πρέπει οπωσδήποτε να σταθμίζονται, ώστε η επιδίκαση αποζημίωσης ή η επιβολή ποινής να αποτελεί την εξαίρεση. Τέτοιες ρυθμίσεις δεν είναι αυτονόητο ότι μπορούν να θεσπισθούν ή ότι θα είναι αποτελεσματικές. Επίσης, δεν είναι βέβαιο ότι δεν θα οδηγούσαν σε άλλου είδους αιτιάσεις παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων (π.χ. άρθρου 6 ΕΣΔΑ, αρνησιδικία, και 8 ΕΣΔΑ, προστασία της φήμης). Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι ρυθμίσεις απαιτούν δημόσιο διάλογο, ίσως και ευρύτερη αποδοχή, προκειμένου να μην βρεθούν σε αντίθεση με το κοινό περί δικαίου αίσθημα. Ωστόσο, για τους ίδιους λόγους, φαίνεται μέχρι στιγμής να καθυστερεί η ουσιαστική «αφομοίωση» από τα εθνικά δικαστήρια της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς το άρθρο 10 ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ είναι ένα διεθνές δικαστήριο που λειτουργεί σε παράλληλη/διεθνή έννομη τάξη, διαπιστώνει «λάθη» των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων, τα οποία εν συνεχεία η Επιτροπή Υπουργών -ένα πολιτικό όργανο διεθνούς οργανισμού- αναμένει να «διορθωθούν» σε εθνικό επίπεδο. Επομένως, εφόσον ο εθνικός δικαστής έχει τον τελευταίο λόγο, θα ήταν επωφελής ένας «διάλογος» μεταξύ ΕΔΔΑ και δικαστηρίων, έστω μέσω της νομολογίας τους. Οπωσδήποτε χρειάζεται, επίσης, γόνιμος διάλογος μεταξύ της Πολιτείας και της κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένων ενώσεων δημοσιογράφων, δικηγορικών συλλόγων κ.λπ.). Όλοι αντιλαμβανόμαστε ότι η εικόνα της Ελλάδας σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης -τόσο ουσιαστικά, όσο και σε επίπεδο εντυπώσεων- χρειάζεται να αναστραφεί και να ενισχυθεί το διεθνές κύρος της στον τομέα αυτό. Πάντως η Ελλάδα, όπως και τα άλλα κράτη, οπωσδήποτε καλείται να επιτύχει δύσκολες ισορροπίες, διότι βρισκόμαστε μπροστά σε σύγχρονες σοβαρές προκλήσεις, όπως ο εξτρεμισμός, η ρητορική μίσους και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

II. Ποινικές υποθέσεις

1. Ανάλογο ζήτημα με εκείνο των αόριστων νομικών λόγων αντιμετώπισε το ΕΔΔΑ και με μια σειρά αποφάσεών του, με τις οποίες έκρινε ότι υ-

πήρξε παράβαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, επειδή ο Άρειος Πάγος είχε απορρίψει ένδικα μέσα κατά ποινικών αποφάσεων ως απαράδεκτα για καθαρά τυπικούς λόγους. Ειδικότερα, ο Άρειος Πάγος α) είχε κρίνει αόριστη την έφεση κατηγορουμένου, στην έκθεση της οποίας είχε παραλειφθεί το προτυπωμένο κείμενο για κακή εκτίμηση των αποδείξεων και εσφαλμένη εφαρμογή του νόμου ως προς την καταδίκη του, και το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο κατηγορούμενος από την παράλειψη αυτή παρεμποδίστηκε δυσανάλογα στο δικαίωμά του για πρόσβαση στην κατ' έφεση δίκη, β) είχε απορρίψει την παράσταση πολιτικής αγωγής της χήρας του εγκαλούντος, για το λόγο ότι η τελευταία δεν είχε δηλώσει στην έφεσή της ότι ενεργεί ως κληρονόμος του, και το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η άκαμπτη προσήλωση του δικαστηρίου στον τύπο της διαδικασίας δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των διαδίκων, εφόσον η προσφεύγουσα είχε καταθέσει στη δίκη όλα τα νομιμοποιητικά της έγγραφα, γ) είχε απορρίψει αίτηση αναιρέσεως για το λόγο ότι δεν είχε επισυναφθεί σ' αυτήν το πληρεξούσιο έγγραφο του δικηγόρου, ή δεν αναφερόταν σ' αυτήν ότι είχε παραστεί αυτός ως συνήγορός του στο Εφετείο, και το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η απαίτηση αυτή συνιστά μια υπερβολική τυπολατρεία, που θίγει το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο, δ) απέρριψε αίτηση αναιρέσεως, γιατί δεν είχε επισυναφθεί σ' αυτήν η έκθεση του γραμματέα, παρά το ότι ο τελευταίος είχε υπογράψει και σφραγίσει το αναιρετήριο, και το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η τήρηση αυτής της διατυπώσεως αποτελεί κατά κύριο λόγο ευθύνη του γραμματέα, ενόψει του ότι είχαν τηρηθεί όλες οι λοιπές διατυπώσεις. Όλες αυτές οι φορμαλιστικές κυρώσεις έχουν εγκαταλειφθεί ουσιαστικά από την πρόσφατη νομολογία του Αρείου Πάγου.

2. Μια υπόθεση που ενεργοποίησε τον νομικό κόσμο της χώρας και δημιούργησε αίσθηση στο πανελλήνιο ήταν η υπόθεση που έμεινε γνωστή ως η δίκη της Μανωλάδας. Με σχετική απόφαση ουσιαστικά αθωώθηκαν σχεδόν όλοι οι κατηγορούμενοι από το μεγαλύτερο μέρος των κατηγοριών, και κυρίως από το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων. Η υπόθεση έφθασε στο ΕΔΔΑ, που δέχθηκε με απόφασή του ότι η χώρα μας, παρά το ότι υπήρχε το κατάλληλο νομικό πλαίσιο, παραβίασε το άρθρο 4 παρ. 2 της ΕΣΔΑ περί αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας, αφού παρέλειψε να εκπληρώσει τις θετικές της υποχρεώσεις, με το να μη λάβει τα αναγκαία μέτρα για τη δικαστική διαδικασία αναφορικά με το ζήτημα της εμπορίας ανθρώπων. Ως συνέπεια των παραλείψεων αυτών δεν παρασχέθηκε επαρκής προστασία στα θύματα, που ήσαν όλοι τους αλλοδαποί εργάτες, απασχολούμενοι στη συλλογή της φράουλας και ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες

σε πρόχειρους καταυλισμούς πλησίον των αγρών, παρέχοντας έτσι αναγκαστικά σχεδόν τις υπηρεσίες τους. Η υπόθεση επανήλθε στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, κατόπιν αιτήσεως της τότε Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου ως αναίρεση υπέρ του νόμου, και έγινε δεκτή, με την έννοια ότι προσδιορίστηκαν πλέον εναργέστερα τα στοιχεία του νόμου αναφορικά με το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων.

3. Ένα άλλο ζήτημα, για το οποίο υπήρξε μια σειρά καταδικών σε βάρος της χώρας ήταν αυτό της παραβάσεως του άρθρου 5 παρ. 4 της ΕΣΔΑ, λόγω α) απορρίψεως του αιτήματος των προσφευγόντων στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών σε βάρος τους για αυτοπρόσωπη εμφάνιση ενώπιον του Δικαστικού Συμβουλίου ή του Ανακριτή, ενώ ο Εισαγγελέας είχε ακουσθεί και β) της παραλείψεως του Δικαστικού Συμβουλίου να αποφανθεί εντός σύντομης προθεσμίας επί του αιτήματος αποφυλάκισεως ή επί της νομιμότητας της κρατήσεως των προσφευγόντων. Το ζήτημα πλέον έχει αντιμετωπισθεί νομοθετικά, αφού σύμφωνα και με το νέο Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (άρθρο 292 Κ.Π.Δ.) τόσο για το ζήτημα της εξακολουθήσεως όσο και της παρατάσεως της προσωρινής κρατήσεως, ο γραμματέας του συμβουλίου ειδοποιεί με οποιοδήποτε μέσο (έγγραφο, τηλεγράφημα, τηλετύπημα ή τηλεομοιοτυπία) τον κατηγορούμενο ή το συνήγορό του για να διατυπώσει τις απόψεις του με έγγραφο υπόμνημα, μέσα σε προθεσμία που καθορίζει ο πρόεδρος του συμβουλίου και η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη των 48 ωρών από την υποβολή της πρότασης στο συμβούλιο. Ο κατηγορούμενος, έχει δικαίωμα να λάβει γνώση και αντίγραφο της εισαγγελικής πρότασης. Ο εισαγγελέας, ο κατηγορούμενος και ο συνήγορός του δεν εμφανίζονται ενώπιον του συμβουλίου, μπορεί όμως το συμβούλιο, αν κρίνει ότι τούτο είναι αναγκαίο, να διατάξει την ενώπιόν του εμφάνιση του κατηγορουμένου, οπότε καλείται και ο εισαγγελέας.

4. Ένα διαχρονικό πρόβλημα της ελληνικής δικαιοσύνης, που καλύπτει και τα τρία είδη δικαιοδοσίας, είναι αυτό της ταχύτητας στην απονομή της, λόγος για τον οποίο είχαν εκδοθεί κατά το παρελθόν πάμπολλες αποφάσεις του ΕΔΔΑ, με τις οποίες η χώρα μας είχε καταδικασθεί να καταβάλει στους προσφεύγοντες αξιόλογα ποσά, τα οποία μάλιστα κατά τα τελευταία έτη έβαιναν αυξανόμενα. Ειδικότερα, όπως παρατηρεί το ΕΔΔΑ στις δύο πιλοτικές αποφάσεις του, που αφορούν στις πολιτικές και ποινικές αποφάσεις, οι σοβαρές καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης είναι ένα φαινόμενο που προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία και μπορεί να θέσει σε διακινδύνευση την εμπιστοσύνη του κοινού στην αποτελεσματικότητα του δικαστικού συστή-

ματος, σε ακραίες δε περιπτώσεις να θεωρηθεί ότι συνιστά εμπόδιο στην πρόσβαση σε δικαστήριο, καθώς επίσης ότι ισοδυναμεί με αρνησιδικία (απόφαση Μιχελιουδάκη παρ. 72, απόφαση Γλύκαντζη παρ. 75). Ενόψει αυτών των δύο αποφάσεων και αφού είχε προηγηθεί ο ν. 4055/2012, που αφορούσε τις αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων, εκδόθηκε ο ν. 4239/2014, με τον οποίο ο ημέτερος νομοθέτης θεσμοθέτησε τις απαραίτητες διαδικασίες για την εξέταση και αντιμετώπιση της υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της πολιτικής και της ποινικής δίκης από εθνικά όργανα, χωρίς την ανάγκη προσφυγής στο ΕΔΔΑ. Η πρόβλεψη προσφυγής στον ως άνω νόμο δεν προδικάζει μια ευνοϊκή οπωσδήποτε εξέλιξη για τον προσφεύγοντα. Όμως η προσφυγή πρέπει να είναι αποτελεσματική, ώστε είτε να μπορεί να αποτρέψει την προβαλλόμενη παραβίαση ή την συνέχισή της, είτε να μπορεί να αποκαταστήσει την προκληθείσα βλάβη στον ενδιαφερόμενο από την καθυστέρηση της εκδίκασης της υπόθεσής του.

5. Ένα άλλο ζήτημα, για το οποίο έχουν εκδοθεί αρκετές αποφάσεις του ΕΔΔΑ σε βάρος της χώρας μας, είναι το ζήτημα της μεταχειρίσεως των προσφευγόντων ως κρατουμένων από τις Αρχές. Η υπόθεση, ανεξάρτητα από τις άλλες πλευρές της, αφορά και τα δικαστήρια της χώρας μας, καθότι μέρος στην υπόθεση SARWARI κ.λ.π. το Μικτό Ορκωτό Εφετείο Αθηνών απάλλαξε τα μέλη της Αστυνομίας από την κατηγορία της υποβολής των προσφευγόντων σε βασανιστήρια και τους κήρυξε ενόχους απλών σωματικών βλαβών. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η διάρκεια της ποινικής διαδικασίας για επτά έτη, από τα οποία τα πέντε στο στάδιο της προδικασίας, περιόρισε τον αριθμό των αποδεικτικών στοιχείων και παρέσχε δυνατότητα για την αλλοίωση άλλων, έθεσε δε εν αμφιβόλω την καλή πίστη των ανακριτικών αρχών. Επίσης έκρινε ότι η συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων με κλωτσιές και γροθιές στους προσφεύγοντες, που χαρακτηρίστηκαν από το δικαστήριο ως απλές σωματικές βλάβες, συνιστούσαν στην ουσία απάνθρωπη και ταπεινωτική μεταχείριση κατά την έννοια του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ, και υποχρέωσε τη χώρα μας να τους καταβάλει διάφορα ποσά ως χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης.

17 Ιανουαρίου 2020

**Η συμμόρφωση του Ελεγκτικού Συνεδρίου
ως δικαιοδοτούντος θεσμού με τη νομολογία
του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου**

ΙΩΑΝΝΗ ΣΑΡΜΑ

Προέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου

I. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 αυτό που καταλάβαινε κανείς διαβάζοντας τη διάταξη του άρθρου 46 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών περί «συμμόρφωσης» στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ήταν ότι το καταδικαζόμενο Κράτος όφειλε να καταβάλει στον νικήσαντα διάδικο το ποσό που του επιδίκαζε η απόφαση με ό,τι άλλο συναφές, ήτοι τόκους, δικαστικά έξοδα κ.λπ. Η πιο διάσημη απόφαση της δεκαετίας αναφορικά με δυστροπία Κράτους να συμμορφωθεί σε απόφαση του Δικαστηρίου, που ήταν μάλιστα ελληνική, αφορούσε την καταβολή ενός υψηλού για την εποχή εκείνη ποσού, που τελικά καταβλήθηκε. Όμως, η ανυποληψία στην οποία είχαν περιέλθει οι αποφάσεις του Δικαστηρίου με τις οποίες καταδικαζόταν η Τουρκία για τη χρήση βίας από τις στρατιωτικές και αστυνομικές της δυνάμεις κατά την καταστολή του κουρδικού αυτονομιστικού κινήματος οδήγησε το Δικαστήριο σε λήψη ριζοσπαστικών μέτρων. Διαπιστώθηκε τότε ότι η απλή αποζημίωση των θυμάτων σοβαρότατων παραβιάσεων της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της δεν οδηγούσαν στην παύση των παραβιάσεων οι οποίες συνεχίζονταν αμείωτες.

Αυτό έκανε το Δικαστήριο να υποδείξει στο καταδικαζόμενο Κράτος ότι η νομική δεσμευτικότητα από τις αποφάσεις του δεν εξαντλείται στην καταβολή της αποζημίωσης που επιδικάζεται, αλλά πρωτίστως στην υποχρέωση του καταδικαζόμενου Κράτους να άρει την προσβολή που διαγνώσθηκε λαμβάνοντας όλα τα αναγκαία προς αυτό μέτρα. Η δε αποστολή της Επιτροπής Υπουργών που εποπτεύει για την καλή εκτέλεση της απόφασης του Δικαστηρίου δεν περιορίζεται στη διαπίστωση της καταβολής των χρηματικών ποσών που υποχρεώνεται το καταδικασθέν Κράτος από

την απόφαση να καταβάλει στο θύμα, αλλά στην επαλήθευση ότι το καταδικασθέν Κράτος ενήργησε καλόπιστα ώστε η ίδια η παραβίαση να αρθεί, ήτοι να σταματήσει, αν είναι διαρκής, και να αποκατασταθεί η ζημιά που προκλήθηκε.

Έτσι, η «συμμόρφωση» στις αποφάσεις του Δικαστηρίου έγινε αντιληπτή ως κάτι πολύ διαφορετικό από μια αποζημίωση πράγματι υφιστάμενης ζημιάς ή διαφυγόντος κέρδους. Η λεγόμενη «*restitution in integrum*» έπαψε να γίνεται κατανοητή ως χρηματικής φύσεως αποκατάσταση και σημασιολογικά εμπλουτίστηκε με την ιδέα της διάπλασης καταστάσεως ώστε η έννομη τάξη του καταδικασθέντος Κράτους να ευθυγραμμισθεί με τις απαιτήσεις της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της. Αυτό, υπέδειξε το Δικαστήριο, μπορεί να απαιτήσει τη λήψη όχι μόνο ατομικών, αλλά και γενικής φύσεως μέτρων συμμόρφωσης.

Ατομικής φύσεως μέτρα συμμόρφωσης είναι μέτρα προς θεραπεία της συγκεκριμένης παραβίασης που διαπιστώθηκε. Τέτοια μπορεί να είναι είτε αυτά που λαμβάνονται για να διακοπεί η συγκεκριμένη παραβίαση που διαγνώσθηκε, λ.χ. η εκτέλεση μιας δικαστικής απόφασης που δεν εκτελείται, είτε μέτρα προς θεραπεία της παραβίασης όταν αυτή έχει ολοκληρωθεί, όπως λ.χ. όταν παρέχεται η δικονομική δυνατότητα επανάληψης της εθνικής δικαστικής διαδικασίας εντός της οποίας διεπράχθη η παραβίαση, λ.χ. η απόρριψη ενδίκου μέσου λόγω υπερβολικής τυπολατρίας, ώστε έτσι να τύχει τελικώς σεβασμού το παραβιασθέν δικαίωμα.

Γενικής φύσεως μέτρα είναι αυτά που θεραπεύουν τα αίτια από τα οποία προκλήθηκε η συγκεκριμένη εκδικασθείσα υπόθεση, αλλά που, όταν ληφθούν, θα άρουν τη δυνατότητα πρόκλησης και νέων υποθέσεων παραβίασης της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της ομοειδών με την εκδικασθείσα.

II. Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις καταδίκης της Ελλάδος για υπέρβαση του εύλογου χρόνου εκδίκασης υποθέσεων, ελάχιστες αποφάσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου κρίθηκαν από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως παραβιάζουσες δικαιώματα ή ελευθερίες από αυτά που κατοχυρώνονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών ή τα Πρωτόκολλα αυτής. Αυτό συνέβη ιδίως, *πρώτον*, στην περίπτωση της αφαίρεσης του συνταξιοδοτικού δικαιώματος δημοσίου υπαλλήλου λόγω καταδίκης του για δωροδοκία κατά την υπηρεσία, όπου το Δικαστήριο του Στρασβούργου, αντίθετα από το Ελεγκτικό Συνέδριο, βρήκε ότι *το μέτρο ήταν*

υπερβολικό, και, *δεύτερον*, στην περίπτωση της κατάργησης αναδρομικών δικαιωμάτων συνταξιούχων εις βάρος του Δημοσίου πέραν της τριετίας, όπου το Δικαστήριο του Στρασβούργου υπέδειξε ότι *ο χρόνος έναρξης της τριετούς αναδρομής* πρέπει να μην εξαρτάται από τυχαία και συμπτωματικά γεγονότα αλλά από ενέργειες αυτού που υφίσταται τη θυσία ως εκ της θεσπίσεως περιορισμένου χρόνου της αναδρομής.

Ουδέποτε πάντως το Ελεγκτικό Συνέδριο αρνήθηκε να συμμορφωθεί προς απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είτε η απόφαση αφορούσε συγκεκριμένη υπόθεση είτε κανόνα δικαίου που τύγχανε εφαρμογής σε ομοειδείς περιπτώσεις. Υπό την έννοια αυτή η συμμόρφωση του Δικαστηρίου είναι δεδομένη. Όμως στο Ελεγκτικό Συνέδριο ως θεσμός που δικαιοδοτεί, παρατηρείται μια άλλου είδους συμμόρφωση, πολύ πιο βαθειά, ευρεία και ουσιαστική από την έννοια της συμμόρφωσης ως γίνεται αντιληπτή γενικώς και ως περιεγραφή στην εισαγωγή.

Το Ελεγκτικό Συνέδριο, στο σύνολο του ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου που καλείται να εφαρμόσει, δεν συμμορφώνεται απλώς με την οικεία νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δεν ερμηνεύει απλώς «υπό το φως» ή «υπό το πρίσμα» της νομολογίας αυτής τους σχετικούς κανόνες του εθνικού δικαίου που τυγχάνουν εφαρμογής στην επίδικη περίπτωση, αλλά πέραν αυτών αντιλαμβάνεται το εθνικό δίκαιο, έτσι όπως εμφανίζεται ενώπιόν του στις επίδικες περιπτώσεις, ως τελούν σε συνεχή διάλογο και τελικώς εναρμόνιση προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες όπως τις αντιλαμβάνεται στη νομολογία του το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Και αυτό, όπως ήδη ελέχθη, και στο ουσιαστικό και στο δικονομικό δίκαιο που το ανώτατο δημοσιονομικό δικαστήριο εφαρμόζει.

III. Ως προς το ουσιαστικό δίκαιο πρέπει να διακρίνουμε τις συνταξιοδοτικές από τις καταλογιστικές υποθέσεις, υπενθυμίζοντας εδώ ότι αυτές είναι οι δύο μεγάλες κατηγορίες διαφορών που υπάγονται στη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου.

α. Αναφορικά με τις συνταξιοδοτικές υποθέσεις, που αφορούν απονομή σύνταξης σε δημόσιους λειτουργούς και υπαλλήλους, το Δικαστήριο παγίως πλέον δέχεται ότι το συνταξιοδοτικό δικαίωμα, είτε ως αξίωση οφειλομένων εκ του παρελθόντος είτε ως προσδοκία οφειλής στο μέλλον, προστατεύεται ως περιουσιακό δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι η σύνταξη των δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων, ανεξάρτητα από τη συνταγματική της προστασία στο εθνικό δίκαιο ως θεσμική εγγύηση του υπηρεσιακού καθεστώτος των

ανωτέρω ή ως θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα, τυγχάνει πάντως παραλλήλως της προστασίας από τον υπερεθνικό κανόνα του άρθρου 1 του 1^{ου} Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Επομένως, όταν το δικαίωμα τούτο *θίγεται* κατά τη σχετική ορολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, όταν δηλαδή καταργούνται, αναιρούνται ή περιορίζονται οι συνταξιοδοτικές αξιώσεις ή προσδοκίες, τίθεται ζήτημα παραβίασης του 1^{ου} Πρωτοκόλλου και το Ελεγκτικό Συνέδριο, για να κρίνει αν τελικώς υφίσταται *παραβίαση*, εφαρμόζει τη σχετική τεχνική αναζήτησης πλήγματος στην ουσία του θιγέντος δικαιώματος ή τήρησης της δίκαιης ισορροπίας, όπως ακριβώς θα έπραττε και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Έτσι, κρίθηκε λ.χ. ότι δεν επιτρέπεται να παραγραφεί το καθόλου συνταξιοδοτικό δικαίωμα επειδή δεν ασκήθηκε εντός πενταετίας, ούτε ότι μπορεί να καταργηθούν νομοθετικά, χωρίς την τήρηση των απαιτήσεων της αρχής της αναλογικότητας, κεκτημένες χρηματικές αξιώσεις εκ συντάξεως. Τμήμα του Δικαστηρίου έκρινε ότι τίθεται ζήτημα παραβίασης του άρθρου 1 του 1^{ου} Πρωτοκόλλου όταν αφαιρείται ολοκληρωτικά το συνταξιοδοτικό δικαίωμα στον χρησιμοποιήσαντα πτυχίο που θεωρήθηκε ως πλαστό ή στο τέκνο που κατηγορείται ότι εφόνευσε τον γονέα του εξ ου έλκει το συνταξιοδοτικό του δικαίωμα. Σε κάθε περίπτωση μείωσης σύνταξης με νομοθετικό μέτρο χάριν διασφάλισης της δημοσιονομικής βιωσιμότητας, όπως συνέβη με όλους τους λεγόμενους μνημονιακούς νόμους, εξετάζεται επίσης η συμβατότητα του μέτρου με τις απαιτήσεις εκ του άρθρου 1 του 1^{ου} Πρωτοκόλλου. Ακόμα, η μη εκτέλεση αποφάσεων του Δικαστηρίου με τις οποίες επιδικάζονται συνταξιοδοτικές απαιτήσεις παραβιάζει, σύμφωνα με νομολογία του συμβουλίου συμμόρφωσης που λειτουργεί στο Δικαστήριο, την ως άνω διάταξη.

β. Αναφορικά τώρα με τις καταλογιστικές υποθέσεις, το δεύτερο σκέλος των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Ελεγκτικού Συνεδρίου, και εδώ παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο. Στις υποθέσεις αυτές ο καταλογισμός είτε επιβάλλεται από διοικητική αρχή είτε από το Ελεγκτικό Συνέδριο κατά την άσκηση του ελεγκτικού του έργου, πάντως σε κάθε περίπτωση συνίσταται στην έγερση μιας χρηματικής αξίωσης κατά προσώπου υπόχρεου σε δημόσια λογοδοσία, ευθέως ως υπολόγου εν στενή εννοία ή υπό άλλη συναφή ιδιότητα ως λ.χ. του παρανόμως κατέχοντος επί υποθέσεων *πόθεν έσχες* ή παρανόμως εισπράξαντος επί υποθέσεων *πολυθεσίας*. Στις υποθέσεις αυτές, που δεν εμφανίζουν την ίδια ομοιομορφία ως οι συνταξιοδοτικές, παρατηρούνται στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου ισχυρές τάσεις, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν πλέον ως διαμορφώσασες οριστική

κατάσταση, θεώρησης της πράξης καταλογισμού είτε ευθέως ως *επέμβασης* στην περιουσία του καταλογιζομένου, είτε ως κύρωση εις βάρος του υπό τις προϋποθέσεις της νομολογίας *Engel* του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, οπότε, εφαρμόζονται στην περίπτωση του, τόσο το τεκμήριο αθωότητας όσο και ο κανόνας *non bis in idem*.

Η έλλειψη ομοιομορφίας των καταλογιστικών υποθέσεων δεν ευνοεί μια ενιαία προσέγγιση αυτών εκ μέρους του Ελεγκτικού Συνεδρίου αναφορικά με την εφαρμογή δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της υπέρ των καταλογιζομένων. Το τεκμήριο αθωότητας και ο κανόνας *non bis in idem* προϋποθέτουν κατ' αρχήν μια παράλληλη ποινική διαδικασία με διαπιστώσεις πραγματικών περιστατικών από τον ποινικό δικαστή. Η δε εφαρμογή του άρθρου 1 του 1^{ου} Πρωτοκόλλου αν και σε πολλούς θα φαινόταν αυτονόητη γιατί ο καταλογισμός, ο οποιοσδήποτε καταλογισμός, είναι *επέμβαση* στην περιουσία του καταλογιζομένου, πάντως δεν θα μπορούσε να είχε την ίδια αντιμετώπιση αν μέσω αυτού αναζητούνται υπεξαιρεθέντα χρήματα του Δημοσίου, ή αχρεωστήτως καταβληθείσες, εκ λάθους της Διοίκησης και μόνον, αποδοχές υπαλλήλου. Όπως πάντως κι αν έχει, οι αποφάσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου στο πεδίο αυτό είναι ενδεικτικές της αναζήτησης από το Δικαστήριο αν το πλέγμα της καταλογιστικής σχέσης, στις διάφορες πτυχές της, υπάγεται ή όχι σε δικαιώματα κατοχυρούμενα στη Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της.

IV. Περνώντας τώρα στο δικονομικό δίκαιο, στην εφαρμογή δηλαδή της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου περί δίκαιης δίκης στη δίκη ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου, εδώ η διαμορφωθείσα κατάσταση είναι πολύ περισσότερο εμφανής από ό,τι στο ουσιαστικό δίκαιο. Εδώ, οι απαιτήσεις της δίκαιης δίκης, υπό την έννοια που τις αντιλαμβάνεται το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συνοδεύουν παράλληλα κάθε βήμα του Ελεγκτικού Συνεδρίου όταν εφαρμόζει εθνικό δικονομικό κανόνα. Αξίζει να διακρίνουμε τις απαιτήσεις της δίκης εντός ευλόγου χρόνου, από τις λοιπές.

α. Η εκδίκαση των συνταξιοδοτικών ιδίως υποθέσεων από το Ελεγκτικό Συνέδριο εντός του ευλόγου χρόνου, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από το Δικαστήριο του Στρασβούργου, έχει προσλάβει εκρηκτικές διαστάσεις. Οι καθυστερήσεις υπερβαίνουν στις αγωγές αποζημιώσεως κάθε λογικό μέτρο και αυτό οφείλεται στον συνδυασμό δύο παραγόντων: *πρώτον*, στη μαζική κατάθεση αγωγών με τις οποίες ζητείται η καταψήφιση ή αναγνώριση απαιτήσεων από τις περικοπές συντάξεων εκ μνημονιακών νόμων

που κρίθηκαν ως αντισυνταγματικές και *δεύτερον*, στην αδυναμία του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους και πλέον του ΕΦΚΑ να ανταποκριθεί εγκαίρως, λόγω ελλείψεων στο προσωπικό του, στην παροχή στοιχείων που είναι αναγκαία για την εκδίκαση της υπόθεσης, κυρίως του εισπραχθέντος από τον συνταξιούχο ποσού, ώστε με την αφαίρεση εκ του συνολικού δικαιουμένου ποσού της σύνταξης μετά τον παραμερισμό της ως αντισυνταγματικής κριθείσας ρύθμισης, να ευρεθεί το ποσό που τελικώς οφείλεται

Το Ελεγκτικό Συνέδριο, αξιοποιώντας τους νομοθετικούς θεσμούς της λεγόμενης *πιλοτικής* δίκης στην Ολομέλεια και της δίκης σε συμβούλιο, όταν το νομικό ζήτημα έχει κριθεί μέσω της πιλοτικής δίκης, καθάρισε τα πινακιά του από δεκάδες χιλιάδες υποθέσεων κατά τα τελευταία έτη. Και πάντα κατευθυνόμενο από την υποχρέωσή του να δικάσει τις ενώπιόν του υποθέσεις σε εύλογο χρόνο, υιοθέτησε εξαιρετικά πρωτότυπες και ίσως τολμηρές λύσεις για να παρακαμφθεί το πρόβλημα εκ της υποστελέχωσης της συνταξιοδοτικής διοίκησης. Αναπτύχθηκε μάλιστα από το ίδιο το Δικαστήριο λογισμικό υπολογισμού των ποσών συντάξεων που κατεβλήθησαν, το οποίο με διαφορά όχι ανώτερη των τριών ευρώ, υπερκαλύπτει όπως καταδείχθηκε σε εκατοντάδες εφαρμογές του αυτό που θα ανεζητείτο ευθέως να υπολογίσουν οι ίδιες διοικητικές αρχές. Αλλά πάντως το πρόβλημα παραμένει. Και δεν θα λυθεί παρά μόνον αν εισαχθούν, νομοθετικά πλέον, τολμηρότερες λύσεις που σε ακραίες περιπτώσεις καθυστερήσεων, άνω λ.χ. της τριετίας, θα επιτρέπουν χρήση δικαστικών τεκμηρίων ή πιθανολόγησης αντί πλήρους απόδειξης. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι από πλευράς εσωτερικού δικαίου, δεν είναι λύση, ούτε η δυνατότητα του διαδίκου να ασκήσει αίτηση προτίμησης, γιατί όλοι σχεδόν οι διάδικοι βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση, ούτε η επιδίκαση δίκαιης ικανοποίησης, γιατί, πέραν του δημοσιονομικού βάρους που αυτή συνεπάγεται, η καθυστέρηση, όταν είναι υπερβολική καθίσταται, και όχι στα μάτια του ιδιώτη διαδίκου, μια οιονεί αρνησιδικία.

β. Ως προς τις λοιπές τώρα προϋποθέσεις της δίκαιης δίκης, που σημειωτέον μπορεί να οδηγούν σε λύσεις αντίθετες προς την απαίτηση επιτάχυνσης της διαδικασίας, και στο Ελεγκτικό Συνέδριο, ισχύει η τριπλή διάκριση μεταξύ δικαιώματος πρόσβασης, δικαιώματος δίκαιης εν στενή εννοία δίκης και δικαιώματος εκτέλεσης της δικαστικής απόφασης. Το Δικαστήριο αναζητεί διαρκώς αν ο κανόνας που ορίζει το παραδεκτό αιτήματος δικαστικής προστασίας καθ' εαυτόν ή στη συγκεκριμένη εφαρμογή του περιορίζει υπερβολικά, πέραν του αναγκαίου μέτρου, το δικαίωμα πρόσβασης, ιδίως αν η δικονομική προσέγγιση κινδυνεύει να χαρακτηριστεί ως

τυπολατρία, ως άνευ ουσιαστικού δηλαδή λόγου περιορισμός. Η απαίτηση καταβολής παραβόλου, ή δικαστικού ενσήμου, η υποχρεωτική εκπροσώπηση από πληρεξούσιο δικηγόρο, η προθεσμία προσφυγής, το παραδεκτό της συζήτησης και οι συναφείς κοινοποιήσεις και επιδόσεις δεν αντιμετωπίζονται μόνον υπό το πρίσμα των κανόνων του εσωτερικού δικαίου που τα προβλέπουν αλλά και ως περιορισμοί, που πρέπει να δικαιολογούνται ουσιαστικώς, του θεμελιώδους δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη όπως αντιμετωπίζεται μέσω του άρθρου 6 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης. Ως προς τη δίκη καθ' εαυτήν, το Ελεγκτικό Συνέδριο παρά τη μεγάλη πρακτική δυσκολία, μεριμνά ώστε, χάριν σεβασμού της αντικειμενικής αμεροληψίας, να μη συμμετέχει σε σύνθεση δικαστής που έχει καθ' οιονδήποτε τρόπο προηγουμένως χειρισθεί την υπόθεση, να παρέχεται σε κάθε περίπτωση η ευχέρεια αντίκρουσης των ισχυρισμών του αντιδίκου, και το Δικαστήριο να είναι σε θέση να ασκήσει τις εξουσίες που απαιτούνται, ώστε να επιλυθεί η διαφορά με πλήρη όντως δικαιοδοσία. Τέλος, το Δικαστήριο, μέσω του συμβουλίου της συμμόρφωσης, επιμελείται ώστε οι αποφάσεις του να εκτελούνται όπως απαιτεί ένα ολοκληρωμένο δικαίωμα δικαστικής προστασίας.

Αυτά σε γενικές γραμμές, γιατί δεν παύουν να ανακύπτουν συνεχώς νέες προκλήσεις όπως λ.χ. αν κατά την ανααιρετική διαδικασία, το Δικαστήριο οφείλει, υποχρεούμενο από το τεκμήριο αθωότητας, να λάβει υπόψη του αθωωτική απόφαση ποινικού δικαστηρίου εκδοθείσα μετά τη δημοσίευση της ανααιρεσιβαλλόμενης ενώπιόν του απόφασης. Ζήτημα που αφορά αφ' ενός μεν τον σεβασμό της θεσμικής ακεραιότητας της αναίρεσεως, η οποία κυρώνει λάθη της ανααιρεσιβαλλομένης απόφασης και μόνον, αφ' ετέρου δε τον σεβασμό από την εθνική έννομη τάξη, συνολικώς ορώμενης σε σχέση με την ευρωπαϊκή δημόσια τάξη του Συμβουλίου της Ευρώπης, του τεκμηρίου αθωότητας.

V. Τελειώνοντας, δύο επισημάνσεις αξίζουν ιδιαίτερας προσοχής. Και οι δύο μπορεί να συναχθούν αντικειμενικά και δεν αποτελούν εντύπωση κάποιου που βλέπει τα πράγματα από μέσα. Αρκεί κανείς να διαβάσει τις αποφάσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου για να διαπιστώσει:

Πρώτον, ότι ο δικαστής του Ελεγκτικού Συνεδρίου κινείται σε μια ενιαία έννομη τάξη, μια έννομη τάξη που συγκροτείται συγχρόνως από την εθνική και από αυτήν του Συμβουλίου της Ευρώπης όπως ορίζεται στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, χωρίς στεγανά μεταξύ τους, χωρίς αντιφάσεις, σε πλήρη εναρμονισμένη συμβίωση και

Δεύτερον, για το Ελεγκτικό Συνέδριο, παραδοσιακό φρουρό του δημοσίου χρήματος, δεν υφίσταται, όταν δικαιοδοτεί, κάποια υπερτέλεια υπέρ του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου, αλλά αντιθέτως, η δημοσιονομική βιωσιμότητα, ως συνταγματική απαίτηση, συνδυάζεται με τους κανόνες της διανεμητικής δικαιοσύνης, στην ευγενέστερη σύλληψη του όρου, δηλαδή της απονομής θεμελιωδών δικαιωμάτων συνεπαγόμενων αναγκαστικά αντίστοιχες υποχρεώσεις.

Αυτή είναι η νέα εικόνα του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ως δικαιοδοτούντος θεσμού, που την οφείλει, το λέω ανεπιφύλακτα, στην επήρεια που δέχθηκαν οι δικαστές του κατά την τελευταία ιδίως δεκαετία από το Δικαστήριο του Στρασβούργου.

15.1.2020

Η συμμόρφωση στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ Η οπτική του ΣτΕ

ΧΡΗΣΤΟΥ Ν. ΡΑΜΜΟΥ

*Αντιπροέδρου ΣτΕ ε.π.,
Προέδρου της Αρχής Διασφάλισης
του Απορρήτου των Επικοινωνιών*

Καλησπέρα σε όλους. Ευχαριστώ τον Κύκλο Ιδεών και ειδικότερα τον φίλο κ. Βενιζέλο για την τιμητική πρόσκληση. Βρίσκομαι εδώ ενώπιον σας εκτάκτως για να μιλήσω για την οπτική του ΣτΕ στο ζήτημα της εφαρμογής των αποφάσεων του ΕΣΔΑ ως αντικαθιστών την καλή συνάδελφο και αγαπητή προσωπική φίλη την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, που σήμερα δεν μπορεί να προσέλθει στην παρούσα εκδήλωση λόγω των τελευταίων εξελίξεων. Με την ευκαιρία αυτή θέλω και εγώ να εκφράσω την μεγάλη μου χαρά και συγκίνηση για την μεγάλη τιμή που της έγινε να καταλάβει το ύπατο αξίωμα της χώρας. Της εύχομαι μια λαμπρή πενταετία για το καλό της πατρίδας μας και... σιδεροκέφαλη.

1. Εισαγωγή

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου μεριμνά για την εναρμόνιση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην ήπειρό μας, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα ελάχιστο κοινό standard προστασίας τους και να εμπεδωθεί μια δημοκρατική, δικαιοκρατούμενη πολιτεία. Ο εθνικός δικαστής δεν είναι πια δικαστής του εσωτερικού δικαίου, αλλά δικαστής και του Ευρωπαϊκού Δικαίου, της ΕΣΔΑ και του λοιπού διεθνούς δικαίου. Δικαστής του διαλόγου αυτών των δικαιοταξιών. Και είναι η κύρια προωθητική δύναμη στην πρόοδο της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης της χώρας μας, μη δεσμευόμενος από πολιτικές σκοπιμότητες και ανάγκες δημοφιλίας.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) είναι ένα ανοικτό και κοσμοπολιτικό δικαστήριο. Ξεκίνησε νωρίς τον «διάλογο» με το ΕΔΔΑ και δέχτηκε την επίδραση. Φυσικά όχι χωρίς δυσκολίες και τριβές. Αλλά δεν θα μπορούσε

να είχε γίνει αλλιώς, αφού και το ίδιο το ΕΔΔΑ και η νομολογία του εξελίσσονται σαν ζωντανός οργανισμός και τέτοιες μεγάλες μεταβολές, όταν συναντώνται διάφορες δικαιιοταξίες αφομοιώνονται αργά.

Το πως έχει επηρεάσει η νομολογία του ΕΔΔΑ τον εκσυγχρονισμό της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων είναι πασίδηλο και δεν χρειάζεται ανάπτυξη. Πως συνέβαλε στην βαθύτερη κατανόηση της αρχής της αναλογικότητας και την έννοια του δημοσίου συμφέροντος, η επίκληση του οποίου κατά το παρελθόν δικαιολογούσε σχεδόν όλες τις επεμβάσεις στα ατομικά δικαιώματα. Θα αναπτύξω στην σημερινή μου εισήγηση τον διαχρονικό νομολογιακό διάλογο του ΕΔΔΑ με το ΣτΕ. Με την έννοια της έμπνευσης που έδωσε η νομολογία του ΕΔΔΑ στη νομολογία του ΣτΕ. Με το πως επέδρασε η νομολογία του ΕΔΔΑ στην εσωτερική νομοθεσία για το ΣτΕ. Αλλά και πως το ΣτΕ υιοθέτησε δημιουργικά τα πορίσματα της νομολογίας του ΕΔΔΑ, χωρίς να στηριχθεί σε συγκεκριμένη απόφαση. Τέλος, με το πως σε αρκετές περιπτώσεις η νομολογία του ΣτΕ επιβεβαιώθηκε από το ΕΔΔΑ.

Δεν θα αναφερθώ σε σημαντικές αποφάσεις που αφορούν την θρησκευτική ελευθερία και ελευθερία συνειδήσεως και ελευθερία του λόγου, όπως οι εμβληματικές αποφάσεις Κοκκινάκης, Μανουσάκης, Βαλσάμης, Αλεξανδρίδης, Ρίζος και Ντάσκας, Κατράμη, Αλφαντάκης και άλλες διότι, παρ' όλον ότι αφορούν συνταγματικές ελευθερίες και με τον τρόπο αυτό παραπέμπουν στο δημόσιο δίκαιο και μέσω αυτού στο ΣτΕ, εκδόθηκαν με αφορμή αποφάσεις των ποινικών δικαστηρίων ή αποφάσεις επί αγωγών αποζημιώσεως.

2. Δικονομικά θέματα

Υπόθεση Κούτρα, απόφαση του ΕΔΔΑ της 16.11.2000. Το Συμβούλιο Επικρατείας είχε διαμορφώσει την δεκαετία του '90 μια νομολογία ότι η, κατά λοιπά επιτρεπόμενη, κατάθεση αιτήσεως ακυρώσεως σε αστυνομικό τμήμα χωρίς αναγραφή στην οικεία πράξη κατάθεσης του αριθμού πρωτοκόλλου, ο οποίος κατ' αυτόν τον τρόπο παρέμενε μόνο στο πρωτόκολλο της αστυνομικής υπηρεσίας, καθιστά το ένδικο βοήθημα απαράδεκτο. Το ΕΔΔΑ, στο οποίο έφτασε η υπόθεση, έκρινε ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτός ένας τόσο αυστηρός φορμαλισμός διότι συνιστά δυσανάλογη παρεμπόδιση του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο, πολλώ δε μάλλον που δεν μπορεί αυτή η τυπική παραβίαση να καταλογισθεί στην προσφυγούσα. Η συμμόρφωση του ΣτΕ στην απόφαση αυτή δεν άργησε να έλθει. Έτσι με

την ΣτΕ 602/2002 (Ολομ) απόφαση κρίθηκε ότι ο τύπος αυτός δεν ήταν ουσιώδης.

Σημαντική για την γενικότερη στάση του ΕΔΔΑ σε σχέση με το ζήτημα της αποτελεσματικής (και όχι μόνο θεωρητικής ή ακαδημαϊκής) εφαρμογής των αποφάσεων του είναι η ελληνικού ενδιαφέροντος απόφαση Hornsby κατά Ελλάδας. Αφορά την επιδίκαση δίκαιης ικανοποίησης σε θύματα παραβίασης των αρχών της δίκαιης δίκης σύμφωνα με το άρθρο 50 της Σύμβασης. Οι αιτούντες είχαν λειτουργήσει ιδιωτική σχολή ξένων χωρίς να τους έχει δοθεί σχετική άδεια και, επομένως, δεν μπορούσαν να τους επιδικασθούν διαφυγόντα κέρδη, που θα είχαν αν είχαν λειτουργήσει νόμιμα. Το Δημόσιο όμως είχε αρνηθεί να χορηγήσει την άδεια παρά την ύπαρξη αντιθέτων αποφάσεων του ΔΕΕ (ελευθερία εγκατάστασης). Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι παραλείποντας οι ελληνικές αρχές να συμμορφωθούν σε αμετάκλητες αποφάσεις κατέστησαν την διάταξη του άρθρου 6§1 ΕΣΔΑ. Η εκτέλεση με άλλα λόγια των δικαστικών αποφάσεων είναι αναπόσπαστο κομμάτι της δίκαιης δίκης. Στην αυτή λογική κινήθηκε και η απόφαση Λοϊζίδου κατά Τουρκίας του αυτού έτους.

Σημαντική με την έννοια ότι δημιούργησε μια σχολή νομολογίας για το ΣτΕ είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ ΣΤΡΑΝ, Στρατής Ανδρεάδης κατά Ελλάδας (9.12.1994). Αφορά το θέμα της επέμβασης του νομοθέτη σε εκκρεμή δίκη (στην ένδικη περίπτωση επρόκειτο για επέμβαση σε δίκη ενώπιον του ΑΠ). Επρόκειτο για ακύρωση σύμβασης που είχε συναφθεί επί δικτατορίας. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αν και ο σκοπός ήταν θεμιτός η επίμαχη επέμβαση παραβίασε την δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του δικαιώματος δικαστικής προστασίας.

Το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε πολλές φορές με τις καθυστερήσεις του ΣτΕ και της Διοικητικής Δικαιοσύνης, με βάση τη νομολογία Kudla κατά Πολωνίας (30210/96). Πρώτη η απόφαση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας (22.10.1997) έθεσε τα σχετικά κριτήρια για την εύλογη ή μη καθυστέρηση της διάρκειας της δίκης. Ένα θέμα που συνεχίζει να ταλανίζει την ελληνική Δικαιοσύνη. Ακολούθησαν και πολλές άλλες (Γλεντζές 13.1.2011, Κόντη-Αρβανίτη 10.4.2003, Μαυρεδάκη 24.10.2013). Χαρακτηριστική για την στάση του ΕΔΔΑ στους υπερβολικούς formalismούς των ελληνικών δικαστηρίων κυρίως του ΑΠ καμιά φορά και του ΣτΕ ειδικά επί αιτήσεων αναιρέσεως είναι η απόφαση Λιακόπουλου κατά Ελλάδας (24.5.2006). Με αυτήν κρίθηκε ότι συνιστά υπερβολικό formalισμό η απόρριψη λόγου αναιρέσεως διότι ο αναιρεσείων δεν ανέπτυξε ειδικά και αναλυτικά τις περιστάσεις στις οποίες στηρίχθηκε το Εφετείο στην πλησίσσιμη κρίση του, παρά το ότι το πραγ-

ματικό είχε περιληφθεί στο εισαγωγικό μέρος του αναιρετηρίου, στο οποίο είχε επισυναφθεί αντίγραφο της εκκαλουμένης. Πρέπει εδώ να παρατηρηθεί ότι παρ' όλα τα μέτρα που έχουν κατά καιρούς ληφθεί το πρόβλημα της υπερφόρτωσης του ΣτΕ και των καθυστερήσεων, παρά το ότι έχει εν μέρει αντιμετωπισθεί, εξακολουθεί να παραμένει οξύ.

Το άρθρο 6 §1 της ΕΣΔΑ, σε συνδυασμό με το άρθρο 20§1 του Σ, εφαρμόστηκε πρωτοτύπως από το ΣτΕ στην περίπτωση ενός παλαιστίιου, ο οποίος είχε ζητήσει πολιτικό άσυλο και του οποίου είχε διαταχθεί η απέλαση με την αιτιολογία ότι ήταν μέλος τρομοκρατικής οργάνωσης Hamas. Οι Αρχές Ασφαλείας είχαν σε πρώτη φάση αρνηθεί να στείλουν στο ΣτΕ στο οποίο είχε προσφύγει ο υπό απέλαση, τα στοιχεία του φακέλου από τα οποία θα προέκυπτε πως τεκμηριώνονταν η κατηγορία αυτή, με την αιτιολογία ότι πρόκειται περί απορρήτων εγγράφων. Το ΣτΕ με την 4600/2005 απόφαση του έκρινε ότι η δίκαιη δίκη επιβάλλει να μην κοινοποιούνται σε διαδίκους απόρρητα έγγραφα, πλην η Διοίκηση οφείλει να τα αποστέλλει στο δικαστήριο, στο οποίο δεν μπορεί να αντιτάξει το απόρρητο. Παρόμοια κρίση σε επίπεδο μείζονος (με εντελώς όμως διαφορετικό πραγματικό) περιέλαβε το ΣτΕ και στην 1116/2009 απόφαση του.

3. Συμβούλια συμμόρφωσης

Μετά την συνταγματική αναθεώρηση του 2001 με την προσθήκη παραγράφου 5 στο άρθρο 95, που προβλέπει την υποχρέωση της Διοίκησης για πλήρη συμμόρφωση στις δικαστικές αποφάσεις, ακολούθησε ο νόμος 3068/2002, με τον οποίο συνεστήθησαν τα τριμελή συμβούλια συμμορφώσεως. Ωστόσο η γνωστή παθογένεια της Ελληνικής Διοίκησης να μην συμμορφώνεται ή να συμμορφώνεται πλημμελώς στις δικαστικές αποφάσεις συνεχίστηκε. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε την μη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης, λόγω των πρακτικών αυτών με την απόφαση Βαλυράκη κατά Ελλάδας (11.10.2011).

4. Θέματα παραβίασης θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με την απαγόρευση αδικαιολογήτων διακρίσεων (αρ. 9 και 14)

Εδώ θέλω κυρίως να σταθώ στην απόφαση Θλιμμένος κατά Ελλάδας (6.4.2000). Επρόκειτο για άρνηση διορισμού σε θέση ορκωτού λογιστού λόγω καταδίκης από στρατοδικείο για ανυποταξία λόγω φιλοσοφικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η άρνηση της Διοίκησης επιβεβαιώθηκε από

την Ολομέλεια του ΣτΕ με απόφαση του 1994 με την οποία κρίθηκε ότι ο νόμος απαγορεύει τον διορισμό λόγω καταδίκης στα αδικήματα αυτά. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καταδίκη για ανυποταξία η οποία δεν προδίδει διαφθορά χαρακτήρα, όταν μάλιστα πρόκειται για ποινή που έχει ήδη εκτιθεί και η οποία σχετίζεται με θρησκευτικές πεποιθήσεις συνιστά μια αδικαιολόγητη διάκριση λόγω πεποιθήσεων. Και ναι μεν ο νόμος δέσμευε την Διοίκηση, ωστόσο οι διατάξεις της εσδα υπερισχύουν του εσωτερικού νόμου. Για τα θέματα θρησκευτικής ελευθερίας έμπνευση από τη νομολογία του ΕΔΔΑ καταδεικνύουν οι αποφάσεις του ΣτΕ για τις ταυτότητες του 2001, και η πρόσφατη απόφαση της Ολομέλειας 1756/2019 για την απαγόρευση αναγραφής του θρησκέυματος στα απολυτήρια διαφόρων βαθμίδων της Εκπαίδευσης. Σημαντική για το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας και το άρθρο 2 του 2^{ου} Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ είναι η πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας (31.10.2019) με την οποία κρίθηκε ότι η υποχρέωση των γονέων μαθητού προκειμένου να απαλλαγεί από το μάθημα των θρησκευτικών να δηλώνουν ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι παραβιάζει τις πιο πάνω διατάξεις. Δυστυχώς το Συμβούλιο Επικρατείας έκανε μια μεγάλη οπισθοδρόμηση σε σχέση με την απόφαση για τις ταυτότητες και την γενικότερη νομολογία του ΕΔΔΑ στα θέματα του άρθρου 9 και του άρθρο 2 του 2^{ου} Πρ. Πρωτοκόλλου (πχ την απόφαση Folgerø κατά Νορβηγίας 29.6.2007 κ.ά.) με την πρόσφατη σειρά αποφάσεων της Ολομέλειας του (660, 661, 926/2018, 1749-1752/2019) για την διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, οι οποίες έχουν πολύ σχολιαστεί και δεν θα επιμείνω εδώ.

5. Προστασία της ιδιοκτησίας και της περιουσίας

Τα ελληνικά δικαστήρια, αλλά και το ΣτΕ ειδικότερα ερμήνευαν παραδοσιακά ότι το άρθρο 17 του Συντάγματος (προστασία της ιδιοκτησίας) προστατεύει μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα και δη την κυριότητα (ΣτΕ 1094/87, 2705/91 κ.ά). Αντίθετα, οι ενοχικές αξιώσεις δεν είχαν σύμφωνα με αυτή τη νομολογία καμία συνταγματική κατοχύρωση. Το ΕΔΔΑ, από την άλλη πλευρά, στα πλαίσια ερμηνείας της προστασίας της περιουσίας με βάση το 1^ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ είχε επανειλημμένα κρίνει ότι σε αυτήν συμπεριλαμβάνονται και οι πάσης φύσεως ενοχικές αξιώσεις (απόφαση Van der Marle κατά Κάτω Χωρών 26.6.1986, Tre Traktörer AB κατά Σουηδίας 7.7.1989, Gaygusuz κατά Αυστρίας 16.9.1996). Πρώτα ο Άρειος Πάγος και ακολούθως το ΣτΕ (αρχής γενομένης με την 1124/2007

απόφασή του) αναγνώρισε ότι τα ενοχικά δικαιώματα απολαμβάνουν την ίδια υπερνομοθετικής τυπικής ισχύος προστασία που απολαμβάνουν και τα εμπράγματα δικαιώματα με βάση το 1^ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο.

Σε ό,τι, τώρα, αφορά στον τομέα δέσμευση ιδιοκτησίας και αποζημίωση πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Είναι γνωστή η πρακτική των δεσμεύσεων ιδιοκτησίας που την αχρηστεύουν ή αδρανοποιούν επί τεράστια χρονικά διαστήματα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και των απαλλοτριώσεων που δεν τελειώνουν ποτέ, επανεπιβάλλονται, δεν καταβάλλονται ποτέ οι οφειλόμενες αποζημιώσεις υπάρχουν δύσκολες αμφισβητήσεις για τις επιτρεπόμενες χρήσεις γης και την επιβάρυνση ορισμένων ιδιοκτητών με τα βάρη που κανονικά θα αναλογούσαν στο κοινωνικό σύνολο. Το ΕΔΔΑ έχει καταδικάσει την πρακτική αυτή. Αναφέρω εδώ την υπόθεση Πιαλόπουλος κατά Ελλάδας της 7.9.2017 (με δικηγόρο του προσφεύγοντος τον αείμνηστο Στ. Τσακυράκη) που έκρινε ότι με την απόφαση 289/2009 του ΣτΕ που είχε κρίνει «δικαιολογημένη» την αδρανοποίηση της ιδιοκτησίας του προσφεύγοντος λόγω πολεοδομικής τακτοποίησης της παραβιάστηκε το 1^ο Πρ. Πρωτόκολλο και η δίκαιη ισορροπία μεταξύ δημοσίου συμφέροντος και του ατομικού δικαιώματος του απορρέοντος από το Πρωτόκολλο αυτό. Σημειώνω επίσης εδώ την πολύ γνωστή απόφαση Zante Μαραθονήσι της 6.12.2007 για την παραβίαση του αυτού πρωτοκόλλου λόγω αδρανοποίησης ιδιοκτησίας σε εκτός σχεδίου περιοχή και μάλιστα λόγω επιδεινώσεως των προϋποθέσεων δόμησης, που έκρινε τα αυτά σε σχέση με το 1^ο Πρ. Πρωτόκολλο. Και τούτο σε αντίθεση με τα κριθέντα με σειρά αποφάσεων του ΣτΕ και άλλων δικαστηρίων της Διοικητικής Δικαιοσύνης. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η απόφαση του ΕΔΔΑ «ΑΤΕ Ξενοδοχεία Κρήτης» κατά Ελλάδας της 21.2.2008 που, με αφορμή την απόφαση του ΣτΕ 982/2005, αμφισβήτησε για μια ακόμη φορά την μέχρι τότε πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία η αποζημίωση για στέρηση της ιδιοκτησίας έπρεπε να προσαρμόζεται στον καθοριζόμενο με το υπάρχον κανονιστικό καθεστώς της συγκεκριμένης περιοχής, στην οποία βρίσκονταν το επίμαχο ακίνητο, προορισμό της ιδιοκτησίας (πχ οι εκτός σχεδίου πόλεως περιοχές δεν έχουν ως προορισμό την δόμηση και επομένως η απαγόρευση δόμησης σε γήπεδο ευρισκόμενο σε τέτοια περιοχή δεν δικαιολογεί την επιδίκαση αποζημίωσης) και έκρινε ότι το καθεστώς αυτό είναι αντίθετο στο 1^ο Π.Π. Κατά το ΕΔΔΑ, όμως, οφείλεται πάντα αποζημίωση όταν θίγεται υπέρμετρα το δικαίωμα ιδιοκτησίας

6. Τεκμήριο αθωότητας

Με την 1300/2004 απόφαση του ΣτΕ κρίθηκε ότι νομίμως ανακάλεσε ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας άδεια χορήγησης κατοικίας από δικαιούχο, ο οποίος είχε κατηγορηθεί ότι είχε αποκτήσει την άδεια ύστερα από υποβολή ψευδούς δηλώσεως, διότι αν και είχε αθωωθεί αμετάκλητα από ποινικό δικαστήριο, αυτό είχε γίνει λόγω αμφιβολιών. Το ΕΔΔΑ στο οποίο έφτασε η υπόθεση έκρινε με την από 27.9.2007 απόφαση του (Σταυρόπουλος κατά Ελλάδας) ότι η κρίση αυτή, με το να κάνει διακρίσεις στην αιτιολογία της αθώωσης, παραβίασε το άρθρο 6 §2 της ΕΣΔΑ (τεκμήριο αθωότητας).

7. Δίκαιη ικανοποίηση

Μετά από μια μεγάλη σειρά αποφάσεων με τις οποίες το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η Ελλάδα είχε πολλαπλά παραβιάσει την εύλογη διάρκεια της δίκης το ΕΔΔΑ με την απόφαση Αθανασίου κατά Ελλάδας (21.12.2010) διαπίστωσε ότι τα περιστατικά αυτά δεν είναι μεμονωμένα, αλλά συνιστούν ένα διαρκές και συστηματικό πρόβλημα, το οποίο επιβάλλει να λάβει μέτρα η χώρα. Συνέπεια αυτού ήταν η έκδοση του νόμου 4055/2012, με το άρθρο 53 του οποίου προβλέφθηκε η δυνατότητα οποιoσδήποτε διάδικος έλαβε μέρος σε δίκη η οποία καθυστέρησε υπερβολικά και αδικαιολόγητα μπορεί να ζητήσει δίκαιη ικανοποίηση και προβλέπεται και η σχετική διαδικασία.

8. Περιορισμοί στην αναίρεση και την έφεση με το ν. 3900/2010 και συμβατότητα του τελευταίου με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ

Με τον ν. 3900/2010 και συγκεκριμένα για το άρθρο 12 περιορίστηκε δραστικά η έφεση και η αίτηση αναίρεσεως, με τον ορισμό ότι είναι παραδεκτή η προβολή λόγων αναιρέσεως και εφέσεως μόνον όταν γίνεται επίκληση ότι επί του κριθέντος ζητήματος δεν υπάρχει νομολογία του ΣτΕ ή ότι υπάρχει αντίθεση με νομολογία του ΣτΕ ή άλλου Ανωτάτου Δικαστηρίου (στα οποία συμπεριλαμβάνεται με βάση τη νομολογία και το ΕΔΔΑ), αποκλεισμένης έτσι στην ουσία της δυνατότητας να επιδιωχθεί με λόγο αναιρέσεως η αλλαγή της νομολογίας. Η συνταγματικότητα της διάταξης αυτής επιβεβαιώθηκε με την ΣτΕ 2456/2012 αλλά και με την απόφαση του ΕΔΔΑ Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας της 2.6.2016, με την οποία επιβεβαιώθηκε η συμβατότητα των επίμαχων διατάξεων με το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, αλλά και η πρακτική των ανααιρετικών τμημάτων του ΣτΕ που τις

ερμήνευσε ακόμη πιο περιοριστικά. Η κρίση του ΕΔΔΑ στηρίζεται σε γενικές γραμμές στην αιτιολογία ότι οι ρυθμίσεις αυτές εξυπηρετούν ένα πρόδηλο σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ότι είναι σαφείς και προβλέψιμες και ότι το δικαίωμα στην δικαστική προστασία δεν είναι ένα απροϋπόθετο δικαίωμα.

9. Θέματα της εφαρμογής των μνημονίων και των μέτρων μείωσης του χρέους της περιόδου της κρίσεως

Πριν περάσω στις δύο τελευταίες ενότητες της σημερινής εισήγησης μου θα ήθελα να αναφερθώ στη νομολογία για τα θέματα της εφαρμογής των μνημονίων και των μέτρων μείωσης του χρέους της περιόδου της κρίσεως. Η γνωστή απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ 668/2012 επιβεβαιώθηκε με την απόφαση Κουφάκη και λοιποί του ΕΔΔΑ του Ιανουαρίου 2013 και μάλιστα σε επίπεδο απαραδέκτου. Επίσης υπενθυμίζω ότι με την απόφαση Μαματάς κατά Ελλάδας επιβεβαιώθηκε η συμβατότητα με την ΕΣΔΑ του PSI κούρεμα του χρέους του 2012, η συνταγματικότητα του οποίου είχε ήδη γίνει δεκτή με σειρά αποφάσεων της Ολομέλειας του ΣτΕ του 2013 και 2014.

10. Για το ζήτημα *ne bis in idem*

Σύμφωνα με παλιά και σταθερή νομολογία του ΣτΕ όταν διοικητικό όργανο κρίνει επί διοικητικής παραβάσεως υποχρεούται να εκτιμήσει αλλά όχι και να υιοθετήσει απόφαση ποινικού δικαστηρίου που έκρινε επί της ποινικής πτυχής της υποθέσεως κατά την διαμόρφωση της κρίσεως του, εκτός αν υπάρχει καταδικαστική απόφαση του ποινικού δικαστηρίου (μνημονεύω εδώ τις ΣτΕ 2067/2011 Β' Τμήματος και 2741/2015 Ολομέλειας με παραλλάσσουσες μεταξύ τους αιτιολογήσεις). Επρόκειτο για υποθέσεις επιβολής πολλαπλού τέλους λαθρεμπορίας σε περιπτώσεις όπου υπήρχε και ποινική συνέπεια στην υπόθεση. Ως γνωστόν το άρθρο 4 του 7^{ου} Πρ. Πρωτοκόλλου (εσωτερικός ελληνικός νόμος 1705/1987) προστατεύει το δικαίωμα να μην δικάζεται κάποιος δύο φορές για το ίδιο αδίκημα. Είναι επίσης γνωστά τα κριτήρια Engel που έχει θεσπίσει η νομολογία του ΕΔΔΑ για τον χαρακτηρισμό μιας διοικητικής κύρωσης ως ισοδυναμούσης με ποινική καταδίκη. Όμως η νομολογία αυτή του ΣτΕ αποδοκιμάστηκε από το ΕΔΔΑ. Με τις αποφάσεις του Καπετάνιος κλπ κατά Ελλάδας 30.4.2015 και Σισμανίδης ομοίως κατά Ελλάδας διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου

4 του 7^{ου} Πρ. Πρωτοκόλλου λόγω επιβολής εις βάρος των προσφευγόντων πολλαπλού τέλους λαθρεμπορίας ενώ είχαν προηγηθεί αθωωτικές ποινικές αποφάσεις περί αυτών. Κατόπιν υποβολής εκ μέρους των νικησάντων στο ΕΔΔΑ διαδίκων αίτησης επανάλληψης της διαδικασίας της αιτήσεως αναιρέσεως επί των οποίων εκδόθηκαν οι αποφάσεις 1922/2016 και 680/2017 του ΣτΕ οι οποίες συμμορφώθηκαν με τις συγκεκριμένες αποφάσεις και στις οποίες θα επανέλθω και πιο κάτω. Το ΣτΕ ακολούθως υιοθέτησε και την *res interpretata* του ΕΔΔΑ και άλλαξε γενικότερα νομολογία στηριζόμενο και στην γενικότερη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου (όπως ενδεικτικά αποφάσεις Zolotukhin κατά Ρωσίας, Α και Β κατά Ρωσίας) κρίνοντας επίσης ότι η εφαρμογή του του άρθρου 4 του 7^{ου} Πρ. Πρωτοκόλλου στις υποθέσεις επιβολής πολλαπλού τέλους λαθρεμπορίας δεν προσκρούει στο άρθρο 94 παρ. 1 Σ περί αναθέσεως της εκδικάσεως των διοικητικών διαφορών στα Διοικητικά Δικαστήρια και έτσι δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ Συντάγματος και ΕΣΔΑ (ενδεικτικά ΣτΕ Β' επταμ. 2987/2017, 1102/2018). Η τελευταία αυτή απόφαση έλαβε υπόψη και πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ σχετικά με τον Χάρτη ΘΔ (και συγκεκριμένα το άρθρο 50 *ne bis in idem*) (ενδεικτικά απόφαση Puma & Zecca C-596 και 597/2016). Ήδη εκκρεμεί το ακανθώδες και σύνθετο αυτό θέμα εκ νέου μετά από παραπεμπτική απόφαση του Β Τμήματος στην Ολομέλεια του ΣτΕ με την 1791/1999 πρόσφατη απόφαση του περασμένου Μαΐου. Το όλο θέμα των σχέσεων του άρθρου 105 του Τελωνειακού Κώδικα με το άρθρο 4 του 7^{ου} Πρ. Πρωτοκόλλου τίθεται από την πλειοψηφήσασα γνώμη σε νέα βάση με μια ερμηνεία, η οποία καταλήγει στο να διασώζεται η δυνατότητα της Τελωνειακής Αρχής να μην δεσμεύεται από αθωωτική ποινική απόφαση όταν αποφασίζει να επιβάλλει πολλαπλό τέλος λαθρεμπορίας. Υπάρχει και μειοψηφία, η οποία εμμένει στα κριθέντα με την απόφαση Καπετάνιος. Πρόκειται για μια απόφαση με πολύ πλούσια και ενδιαφέρουσα νομική επιχειρηματολογία και τούτο είτε συμφωνεί κάποιος με τις απόψεις που διατυπώνονται σε αυτήν, είτε όχι.

11. Το ζήτημα της αίτησης επανάλληψης της διαδικασίας

Σύμφωνα με πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ (ενδεικτικά απόφαση VgT κατά Ελβετίας, 30.6.2009) από το άρθρο 46 παρ.1 της ΕΣΔΑ προκύπτει όχι μόνο η υποχρέωση κάθε κράτους-μέλους να καταβάλει την αποζημίωση που επιδικάστηκε στον προσφεύγοντα, αλλά και να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα, καθώς και να άρει τις επιβλαβείς για τον θιγόντα καταστάσεις,

έτσι ώστε αυτός να επανέλθει στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν, αν δεν είχε μεσολαβήσει η παραβίαση της Σύμβασης. Προς «συμμόρφωση» με τη νομολογία αυτή ο νομοθέτης με το άρθρο 23 του ν. 3900/2010 προσέθεσε το άρθρο 105^A στον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, που προέβλεπε για πρώτη φορά το έκτακτο ένδικο μέσο της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας όταν έχει εκδοθεί απόφαση, για την οποία αργότερα εκδόθηκε απόφαση του ΕΔΔΑ με την οποία κρίθηκε ότι συντελέστηκε παραβίαση της Σύμβασης. Με βάση την διάταξη αυτή εκδόθηκαν οι αποφάσεις 1992/2016 και 680/2017 του ΣτΕ. Πρόκειται για τις περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα της εισήγησης μου, στις οποίες το ΣτΕ συμμορφώθηκε με τις αποφάσεις Καπετάνιος και Σισμανίδης του ΕΔΔΑ. Σε αυτές κρίθηκαν με αναλυτικό τρόπο σειρά ερμηνευτικών ζητημάτων εφαρμογής του προαναφερθέντος άρθρου 105^A του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος να επεκταθώ σε λεπτομέρειες. Απλώς ενδιαφέρουσα είναι η κρίση η περιεχόμενη στις αποφάσεις αυτές ότι, ναι μεν το Σύνταγμα υπερέχει, κατ' αρχήν, από πλευράς τυπικής ισχύος από την ΕΣΔΑ, αλλά πρέπει, όπως έχει κρίνει το ΕΔΔΑ να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται με τρόπο «συμφιλιωτικό» με την ΕΣΔΑ (γίνεται μάλιστα παραπομπή ως προς το θέμα αυτό σε απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 4.5.2011). Και τούτο, με την έννοια ότι αν είναι ευλόγως υποστηρίξιμες περισσότερες της μιας εκδοχές ως προς την έννοια ορισμένης συνταγματικής διάταξης, πρέπει, τουλάχιστον, κατ' αρχήν, να προκρίνεται από τον έλληνα δικαστή εκείνη η εκδοχή που επιτρέπει στην συνταγματική διάταξη να συμβιώνει με την ΕΣΔΑ και όχι η εκδοχή που οδηγεί σε σύγκρουση. Κρίθηκε, επίσης μεταξύ άλλων, ότι η συμμόρφωση μετά την αποδοχή της αιτήσεως επαναλήψεως της διαδικασίας δεν πρέπει να οδηγεί σε σύγκρουση με άλλη υποχρέωση που έχει η χώρα με βάση το Ευρωπαϊκό ή το διεθνές δίκαιο και να μην προσκρούει σε επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος. Τέλος, κρίθηκε α) ότι πρέπει η «καταδικαστική» απόφαση του ΕΔΔΑ να μην είναι εμφανώς ατελής ή ασαφής και β) ότι πρέπει να μην υπάρχουν οψιγενή στοιχεία.

Θα τελειώσω στο πλαίσιο της ενότητας αυτής με την υπόθεση «Σινέ Τσαγκαράκη». Πρόκειται για υπόθεση, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του ΣτΕ και με την οποία ζητείται η επανάληψη της διαδικασίας, ύστερα από την έκδοση της απόφασης του ΕΔΔΑ «Σινέ Τσαγκαράκη» κατά Ελλάδας της 23.5.1999. Αυτή την φορά πρόκειται για αίτηση επανάληψης διαδικασίας με βάση νέα διάταξη, δηλ. το άρθρο 69^A του π.δ. 18/1989 που προστέθηκε με το άρθρο 16 παρ. 1 του ν. 4446/2016. Με την πιο πάνω απόφασή του, το

Δικαστήριο του Στρασβούργου έκανε δεκτή την προσφυγή της ήδη αιτούσας κατά της Ελληνικής Δημοκρατίας και διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, συνισταμένη στην παραβίαση της αρχής της ασφάλειας δικαίου που επήλθε ως συνέπεια της αδυναμίας της Ολομέλειας του Δικαστηρίου να διασφαλίσει, με την 1792/2011 απόφασή της, την ενότητα της νομολογίας και να άρει κατά τρόπο τελειωτικό την προϋφιστάμενη αντίθεση στη νομολογία μεταξύ του Δ' και του Ε' Τμήματος επί του νομικού ζητήματος που ανεφύη (και) κατά την εκδίκαση αιτήσεων ακυρώσεως της ήδη αιτούσας και αφορά στη δυνατότητα εκ νέου (δηλαδή μετά και την έκδοση άδειας εγκατάστασης) ελέγχου του καθεστώτος χρήσεων γης κατά την έκδοση της άδειας λειτουργίας δραστηριότητας (εν προκειμένω πολύκινηματογράφου multiplex), αντίθεση που, κατά το ΕΔΔΑ, διατηρήθηκε με τις ως άνω 3064/2012 και 3065/2012 αποφάσεις, αφενός, και την 2738/2014 απόφαση του Ε' Τμήματος, αφετέρου. Με την ίδια απόφαση το ΕΔΔΑ επέβαλε στην Ελληνική Δημοκρατία την υποχρέωση επανεξέτασης, κατ' άρθρο 69Α του π.δ/τος 18/1989 και υπό την αυτονόητη προϋπόθεση υποβολής σχετικής αίτησης από την ήδη αιτούσα εταιρεία, των ενδίκων μέσων που οδήγησαν στην έκδοση των ως άνω αποφάσεων του Δ' Τμήματος του Δικαστηρίου. Με την ίδια απόφαση το ΕΔΔΑ επέβαλε στην Ελλάδα την υποχρέωση επανεξέτασης της υπόθεσης. Ένα κρίσιμο στοιχείο της συλλογιστικής της επίμαχης απόφασης αυτής είναι ότι οι αποκλίσεις στη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων εξετάζονται υπό το πρίσμα της αρχής της ασφάλειας δικαίου και της σταθερότητας των νομικών καταστάσεων και η διατήρησή τους (των αποκλίσεων) ενέχει τον κίνδυνο πρόκλησης νομικής αβεβαιότητας και κλονισμό της εμπιστοσύνης των πολιτών στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης, η οποία είναι θεμελιώδης για να επιζήσει μια δημοκρατία. Το ΣτΕ θα κληθεί να λύσει σειρά από δυσχερή και ακανθώδη ζητήματα στην υπόθεση αυτή.

Εδώ τερματίζω. Ελπίζω ότι κατάφερα να σας μεταφέρω μια περιεκτική περιγραφή της οπτικής του ΣτΕ στο ζήτημα της εφαρμογής των αρχών της ΕΣΔΑ και της συναφούς νομολογίας του ΕΔΔΑ.

17.1.2019

**Η εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ
ως θεμελιώδης προϋπόθεση σεβασμού της ΕΣΔΑ**

ΙΩΑΝΝΗ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΑΛΚΙΑ
Προέδρου του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους

Εισαγωγή

Χρήσιμες οι διασταυρούμενες δικαστικές ματιές στα θέματα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. *Ακόμα πιο χρήσιμες* σε εποχές αβεβαιότητας, αφού τα Δικαστήριά μας αποτελούν νησίδες ασφάλειας και σταθερότητας που απορροφούν κοινωνικές εντάσεις και συμβάλλουν στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. *Ο δικαστής*, εκτός από εθνικός και ενωσιακός δικαστής, είναι και ο δικαστής που ερμηνεύει και εφαρμόζει την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Λειτουργεί ως εγγυητής των ελευθεριών του πολίτη χωρίς να ξεχνά και να παραβλέπει τον πιο αδύναμο, αφού η ανθρώπινη αξία είναι υπερσυνταγματική επιταγή.

Ας μη ξεχνάμε όμως, ότι με βάση την αρχή της επικουρικότητας που διέπει τη Σύμβαση, *η πρωταρχική ευθύνη για την διασφάλιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που κατοχυρώνονται σ' αυτήν, ανήκει στο κράτος*. Το Κράτος ήταν και παραμένει ο πρωταγωνιστής στην πρωτογενή εφαρμογή της Σύμβασης, αλλά και ο βασικός εκτελεστής των αποφάσεων του Στρασβούργου. *Τα όργανα της Σύμβασης επεμβαίνουν μόνον επικουρικά όταν η δράση των κρατών μελών αποδεικνύεται ανεπαρκής*.

1. Στοιχεία για καταδίκες και για εκκρεμότητες στην εκτέλεση ελληνικών υποθέσεων

Η ΕΣΔΑ είναι η μόνη διεθνής συμφωνία για τα ανθρώπινα δικαιώματα που παρέχει ψηλό βαθμό προστασίας, δεδομένου ότι 850.000.000 άτομα που διαμένουν στα 47 κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, μπορούν να προσφύγουν στο ΕΔΔΑ, παραπονούμενοι για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους.

Τα έτη 2017-2018-2019 εκδόθηκαν 307 αποφάσεις από το ΕΔΔΑ για την Ελλάδα από τις οποίες οι 93 (31%) ήταν καταδικαστικές. 157 προσφυγές διεγράφησαν από το πινάκιο λόγω φιλικού διακανονισμού ή μονομερούς δήλωσης και 57 απορρίφθηκαν. Οι αποζημιώσεις που πλήρωσε η Ελλάδα την τριετία 2016-2017-2018 ήταν περίπου 11.500.000 ευρώ. Στην τριετία 2017-2019 έπαυσε η επιτήρηση από το Συμβούλιο Υπουργών σε 311 υποθέσεις οι οποίες και μπήκαν στο αρχείο. Σήμερα υπάρχουν 186 συνολικά ανεκτέλεστες αποφάσεις του ΕΔΔΑ που αφορούν στη χώρα μας.

2. Η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ και η επιτήρηση

Το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι τα συμβαλλόμενα μέρη οφείλουν να συμμορφώνονται με τις αποφάσεις του Δικαστηρίου στις οποίες ήταν διάδικοι. Για τον λόγο αυτόν, η ΕΣΔΑ καθιερώνει ένα πρωτότυπο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον, τριμερές ελεγκτικό σύστημα εποπτείας ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ. Δηλαδή: *Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Συμβαλλόμενα Κράτη – Επιτροπή Υπουργών*. Το κάθε κράτος είναι ταυτόχρονα και ανάλογα με την περίπτωση και ελεγκτής και ελεγχόμενος. Σύστημα μοναδικό παγκοσμίως, αφού διασφαλίζει την εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου, οι οποίες διαφορετικά θα παρέμεναν ευχολόγιο. Άλλωστε, στον χώρο του διεθνούς δικαίου είναι γνωστό ότι, το μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν όλα σχεδόν τα διεθνή δικαστήρια, όπως και άλλα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα, είναι η αδυναμία εκτέλεσης των αποφάσεών τους.

Η πλήρης και έγκαιρη συμμόρφωση προς τις καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ, είναι ζωτικής σημασίας, αφού, με τον τρόπο αυτόν ικανοποιείται το δικαίωμα της δίκαιης δίκης και της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που εγγυάται το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ και αποφεύγεται η συσσώρευση επαναληπτικών παρόμοιων προσφυγών.

Η συμμόρφωση *επιτηρείται* από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η Επιτροπή Υπουργών έχει σημαντικές εξουσίες για την άσκηση της αρμοδιότητας αυτής και την ασκεί στο πλαίσιο ειδικής συνεδρίασης, που ονομάζεται «Συνεδρίαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» και γίνεται τέσσερις φορές τον χρόνο: τον Μάρτη, τον Ιούνιο, τον Σεπτέμβρη και τον Δεκέμβρη.

Υπάρχουν δύο μορφές επιτήρησης: η ενισχυμένη επιτήρηση και η απλή επιτήρηση.

Α. Στην *ενισχυμένη επιτήρηση* εντάσσονται υποθέσεις που δείχνουν συστηματικό πρόβλημα, είναι περίπλοκες και θίγουν τον σκληρό πυρήνα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των οποίων, η πορεία λήψης μέτρων εκτέλεσης, εξετάζεται πιο στενά από την Επιτροπή Υπουργών. Στην περίπτωση της Ελλάδας, παραμένουν σε ενισχυμένη επιτήρηση, 6 ομάδες ελληνικών υποθέσεων και συνολικά 72 υποθέσεις. Οι 6 αυτές ομάδες υποθέσεων είναι:

- για τις συνθήκες κράτησης σε σωφρονιστικά καταστήματα και αστυνομικά κρατητήρια (*Νησιώτης*),
- για βασανιστήρια και απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση από κρατικά όργανα και μη αποτελεσματική διερεύνηση των περιστατικών (*Μακαρατζής*),
- για τις διαδικασίες χορήγησης ασύλου και τις συνθήκες διαβίωσης μεταναστών και προσφύγων σε Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης, με ιδιαίτερη έμφαση στα ευάλωτα άτομα και στους ασυνόδευτους ανήλικους (*προσφυγικό-μεταναστευτικό MSS*),
- για την εμπορία, διακίνηση και εκμετάλλευση ανθρώπων και συγκεκριμένα εργατών γης, (*Τσόντουρι Φράουλες Μανωλάδας*). Σ' αυτή την υπόθεση ευτυχώς ο Αντ/λέας του ΑΠ κ. Βουρλιώτης άσκησε αναίρεση υπέρ του νόμου και αναμένεται η απόφαση του ΑΠ
- για την παραβίαση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι λόγω της άρνησης εγγραφής ή της ανάκλησης της άδειας λειτουργίας σωματείων της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη, (*Μπεκίρ Ουστά-Τουρκική Ένωση Ξάνθης 1927*), καθώς και ενός υπό ίδρυση Σωματείου Στέγης Μακεδονικού Πολιτισμού
- για τη μη συμμόρφωση σε δικαστικές αποφάσεις, (*Μπέκα-Κουλοχέρη*)

Β. Στην *απλή επιτήρηση* εντάσσονται υποθέσεις όπου το πρόβλημα για το οποίο διαπιστώθηκε παραβίαση της ΕΣΔΑ, δεν κρίθηκε τόσο σοβαρό. Παραμένουν σε απλή επιτήρηση ως προς την εκτέλεση 105 ελληνικές υποθέσεις και υπάρχουν 9 ακόμη νέες υποθέσεις. Οι βασικές ομάδες αφορούν στην παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, στην παραβίαση της ελευθερίας έκφρασης, του τεκμηρίου αθωότητας ή της αρχής *ne bis in idem*, παραβιάσεις του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, κ.λπ.

3. Ο ρόλος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους στη διαδικασία της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ

Το ΝΣΚ έχει κεντρικό ρόλο στο σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο κατά την εκδίκαση της υπόθεσης ενώπιον του ΕΔΔΑ, όσο και κατά το στάδιο εκτέλεσης και συμμόρφωσης προς καταδικαστικές αποφάσεις αφού:

A. Ο Πρόεδρος του ΝΣΚ είναι ο Agent, δηλαδή ο εκπρόσωπος της Κυβέρνησης στο Δικαστήριο και τα μέλη του ΝΣΚ είναι οι πληρεξούσιοι που υπερασπίζονται την Ελλάδα στο ΕΔΔΑ παρουσιάζοντας τις εθνικές θέσεις, την εθνική νομοθεσία και τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, προκειμένου να αποδείξουν ότι οι αποφάσεις των τελευταίων είναι σύμφωνες και συμβατές με την ΕΣΔΑ και εναρμονισμένες με τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

B. Μετά την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου με την οποία αναγνωρίζεται ότι παραβιάστηκε η ΕΣΔΑ, ο Agent γίνεται κατά κάποιον τρόπο ο εκπρόσωπος του ΕΔΔΑ, στη χώρα. Η απόφαση του ΕΔΔΑ αναρτάται στο site του ΝΣΚ μεταφρασμένη και κοινοποιείται σε όλες τις αρμόδιες υπηρεσίες και αρχές και σε όλα τα Δικαστήρια, προκειμένου να ενημερωθούν οι ενδιαφερόμενοι και να αποφευχθούν παρόμοιες παραβιάσεις στο μέλλον. Στο σχετικό διαβιβαστικό έγγραφο του ΝΣΚ, εκτίθενται οι παραβιάσεις που διαπίστωσε το Δικαστήριο και η αιτία τους, ζητείται δε από τους αρμόδιους, να ληφθούν τα ενδεικνυόμενα μέτρα εκτέλεσης *ατομικά και γενικά*. Εκπροσωπεί όμως ο Agent και τις εθνικές αρχές στα όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης, υποβάλλοντας στοιχεία προκειμένου να αποδειχθεί ότι έχουν ληφθεί όλα τα μέτρα για τη θεραπεία της παραβίασης, ώστε να κλείσει η υπόθεση.

4. Για την εκτέλεση της απόφασης απαιτείται η λήψη ατομικών μέτρων και γενικών μέτρων συμμόρφωσης

Μετά από κάθε τελεσίδικη απόφαση του ΕΔΔΑ που διαπιστώνει παραβίαση της ΕΣΔΑ, η χώρα πρέπει να λάβει *ατομικά και γενικά μέτρα συμμόρφωσης*.

A. Τα *ατομικά* αφορούν στον ίδιο τον προσφεύγοντα, ως προς τον οποίον θα πρέπει να θεραπευτούν οι συνέπειες της παραβίασης της ΕΣΔΑ και να βρεθεί αυτός στην κατάσταση που θα ήταν, εάν δεν είχε μεσολαβήσει η παραβίαση. Όπου αυτό δεν είναι εφικτό, το Δικαστήριο του επιδικάζει δίκαιη ικανοποίηση, για την *ηθική βλάβη* που υπέστη εξαιτίας της παραβίασης και, εφόσον συντρέχει περίπτωση, αποζημίωση για την τυχόν *υλική*

ζημία του. Άλλα ατομικά μέτρα είναι η πλήρης εκτέλεση της εθνικής δικαστικής απόφασης ή η επανάληψη της δικαστικής διαδικασίας στο πλαίσιο της οποίας διαπιστώθηκε η παραβίαση της ΕΣΔΑ.

Β. Εκεί όμως που αρχίζουν οι δυσκολίες είναι στη λήψη των γενικών μέτρων συμμόρφωσης αφού αυτά απαιτούν δραστικές πρωτοβουλίες, αλλαγές στη νομοθεσία, στη διοικητική πρακτική αλλά και στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας.

Σύμφωνα με τους κανόνες της Επιτροπής Υπουργών, για την επιτήρηση της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, το αργότερο μέσα σε 6 μήνες από την τελεσιδικία της απόφασης του Δικαστηρίου, τα αρμόδια όργανα του εγκαλούμενου Κράτους και στην περίπτωση της Ελλάδας, το ΝΣΚ, διαβιβάζει στην Ε.Υ. ένα «Σχέδιο Δράσης» για τα ατομικά και γενικά μέτρα που σκοπεύει να λάβει η Ελλάδα, προκειμένου να συμμορφωθεί με αυτήν. Η μη συμμόρφωση με τις αποφάσεις του Δικαστηρίου ή η μη υλοποίηση του Σχεδίου Δράσης έχει συνέπειες για το εγκαλούμενο κράτος, κυρίως σε διπλωματικό και πολιτικό επίπεδο όπως η έκδοση ενός επικριτικού *Ενδιάμεσου Ψηφίσματος* από την Επιτροπή Υπουργών (ή ακόμα μπορεί να παραπεμφθεί το κράτος ξανά στο ΕΔΔΑ με το άρθρο 46). Όταν η χώρα έχει πλέον λάβει μέτρα, τα οποία κατά την άποψη των αρμόδιων εθνικών αρχών είναι ικανοποιητικά και θεραπεύουν τις παραβιάσεις που διαπίστωσε το Δικαστήριο, το ΝΣΚ συντάσσει και διαβιβάζει στην Ε.Υ. μία «Έκθεση Δράσης» και ζητάει τον τερματισμό της επιτήρησης. Η επιτήρηση τερματίζεται με την έκδοση ενός *Τελικού Ψηφίσματος*, όταν η Επιτροπή Υπουργών διαπιστώσει ότι το κράτος έχει λάβει όλα τα απαιτούμενα μέτρα για τη συμμόρφωση με την απόφαση του Δικαστηρίου.

5. Παραδείγματα συμμόρφωσης σε αποφάσεις ΕΔΔΑ

Η υποχρέωση της Ελλάδας να συμμορφώνεται προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ που απορρέει από το άρθρο 46 ΕΣΔΑ, διάταξη αυξημένης τυπικής ισχύος (άρθ. 28 παρ. 1 Σ) και από την ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στη Συνθήκη της Λισσαβόνας δεσμεύει όλες τις εθνικές αρχές (εκτελεστικές, νομοθετικές, δικαστικές).

Στην Ελλάδα, σε νομοθετικό επίπεδο έχουν ληφθεί πρωτοβουλίες και έχουν θεσπιστεί σημαντικές ρυθμίσεις στο πλαίσιο *συμμόρφωσης προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ*: Έχουμε τροποποιήσει ακόμα και διατάξεις του Συντάγματος: Στην αναθεώρηση του 2001, λόγω της απόφασης *HORNSBY (18357/91)* τροποποιήθηκε το άρθρο 95 Σ και θεσπίστηκε η υποχρέωση της Διοίκησης να συμμορφώνεται προς τις δικαστικές αποφάσεις και στη συνέχεια ο νόμος που πρόβλεψε τη δυνατότητα αναγκαστικής εκτέλεσης κατά της ιδιωτικής περιουσίας του Δημοσίου. Επίσης, εξαιτίας της απόφασης *Θλιμμένος (34369/97)*, με *ερμηνευτική δήλωση* στο άρθρο 4 Σ., δόθηκε η δυνατότητα εναλλακτικής θητείας στους αντιρρησίες συνείδησης. Εξαιτίας της απόφασης *Τσίρλης και Κουλουμπάς (19233/91)*, τροποποιήθηκε η *διάταξη του Άρθρου 93 §3Σ* επειδή η καταδικαστική απόφαση του ΑΠ δεν έλαβε υπόψη πάγια νομολογία ότι οι μάρτυρες του Ιεχωβά είναι πιστοί γνωστής θρησκείας. Οι αλλαγές αυτές στο Σύνταγμα (όπως και άλλες ουσιαστικές αλλαγές άρθρο 100^Α) σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στο ότι γενικός *εισηγητής ήταν ο συντονιστής της σημερινής συζήτησης*.

Στην περιορισμένη αναθεώρηση του 2008 λόγω της απόφασης *Λυκουρέζου (33554/03)* τροποποιήθηκε το άρθρο 57 Σ, ώστε να καταργηθεί το *απόλυτο ασυμβίβαστο της βουλευτικής ιδιότητας*.

Τροποποιήθηκαν επίσης διατάξεις του ΠΚ (άρθρο 137 Α), του ΑΚ (άρθρο 758 για τα *σωματεία*), του ΚΔΔ (άρθρο 5 για το *ne bis in idem*), και του Κώδικα Αναγκαστικών Απαλλοτριώσεων. Ψηφίστηκαν νόμοι για την επιτάχυνση των εθνικών δικών, για τα Τριμελή Συμβούλια Συμμόρφωσης στα εθνικά δικαστήρια για τον έλεγχο συμμόρφωσης της Διοίκησης προς τις αποφάσεις τους, για τη δυνατότητα επανάληψης των εθνικών ποινικών και διοικητικών δικών καθώς και δικών της εκούσιας δικαιοδοσίας στα πολιτικά δικαστήρια μετά από καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ που διαπιστώνουν παραβιάσεις της Σύμβασης. Δεκάδες θέματα λύθηκαν από το ΕΔΔΑ, η δε εφαρμογή των αποφάσεών του συνέβαλε καθοριστικά στον εκσυγχρονισμό/εκδημοκρατισμό πολλών αναχρονιστικών θεσμών σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, παιδείας, οικογενειακού δικαίου κ.λπ.

Όμως και ο Έλληνας δικαστής αντιλαμβανόμενος το βάρος αυτό έχει επανειλημμένα ανταποκριθεί στην υποχρέωση συμμόρφωσης: Το ΣτΕ (2165/2013) μετά από σχετική απόφαση του ΕΔΔΑ κλπ έκανε δεκτό ότι δεν δικαιολογείται η μη καταβολή αποζημίωσης σε περίπτωση επιβολής περιορισμών στη χρήση της ιδιοκτησίας για λόγους προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, εκ μόνου του λόγου ότι η θέση του ακινήτου ήταν εκτός οικιστικής ζώνης

Ο ΑΠ (σε εκτέλεση των αποφάσεων Αλβανός κλπ) με την έκδοση της απόφασης, με αριθμό 14/2010 της Διοικητικής Ολομέλειάς του άλλαξε τη νομολογία του και προέβλεψε την ευχέρεια του εισηγητή δικαστή να κάνει τις απαραίτητες προσθήκες ώστε να «αποκαθιστά» τις ελλείψεις του δικογράφου.

Το ΕΛΣυν (μετά την απόφαση Κοκκίνης) μετέστρεψε τη νομολογία του, ως προς τον προσδιορισμό του χρονικού σημείου έναρξης της παραγραφής του δικαιώματος για αναδρομική αναγνώριση σύνταξης (26/2010).

Θα αναφέρω 2 εξαιρετικά παραδείγματα εφαρμογής της ΕΣΔΑ: Η χορήγηση ασύλου στους 8 τούρκους αξιωματικούς -παρά τις σφοδρές πιέσεις- είναι μια άριστη εφαρμογή της ΕΣΔΑ από τους δικαστές του ΑΠ και του ΣτΕ. Έπαινος όμως αξίζει και δικαστές του Στρασβούργου που με τα ασφαλιστικά μέτρα που διέταξαν δεν απελάθηκαν και μεταφέρθηκαν σε οργανωμένες δομές φιλοξενίας 3 γυναίκες μετανάστριες από την Αφρική που βρισκόταν σε προχωρημένη εγκυμοσύνη...και ασυνόδευτα ανήλικα παιδιά.

Υφίστανται όμως και περιπτώσεις όπου η νομολογία των ανώτατων δικαστηρίων δεν ακολουθεί την αντίστοιχη του ΕΔΔΑ, με αποτέλεσμα να έχουμε μεγάλο όγκο υποθέσεων, σε επιτήρηση. Για παράδειγμα σε 40 υποθέσεις θα μπορούσε να τερματιστεί η επιτήρηση και να τεθούν αυτές στο αρχείο αν ο ΑΠ προσάρμοζε την νομολογία του στα εξής θέματα:

- Στην τυπολατρική ερμηνεία λόγων παραδεκτού αίτησης αναίρεσης- ομάδα υποθέσεων Βαμβακάς (συν. 7)
- Στα ζητήματα σύγκρουσης της ελευθερίας έκφρασης με την προστασία τιμής/υπόληψης/προσωπικότητας (συν. 12)
- Στην πολύ επιεική ποινική μεταχείριση σε υποθέσεις άσκησης υπερβολικής βίας από αστυνομικούς/λιμενικούς (ομάδα Μακαρατζής, 15 υποθέσεις)
- Στην Άδεια λειτουργίας (μειονοτικών) σωματείων. Η υπόθεση θα συζητηθεί στις 20-3-2020 στον ΑΠ και ελπίζουμε ότι η απόφαση θα ευθυγραμμιστεί με τη νομολογία του ΕΔΔΑ

Μια παρατήρηση: Προϋπόθεση για να προσφύγει κανείς με ατομική προσφυγή στο Στρασβούργο, είναι, κατά κανόνα, η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων. Άρα, από το ΕΔΔΑ κρίνεται κατά πόσο η δικαστική απόφαση ενός ανώτατου δικαστηρίου παραβίασε την ΕΣΔΑ. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς, να υποστηρίξει ότι την ΕΣΔΑ δεν την παραβιάζει τελικά ο νομοθέτης ή η δρώσα διοίκηση, αλλά τα ανώτατα δικαστήρια των 47 κρα-

τών μελών, με τις αποφάσεις που εκδίδουν, αφού έτσι ανοίγεται δικονομικά δρόμος για να προσφύγει κανείς με ατομική προσφυγή στο Στρασβούργο. Δεν θα συμφωνήσουμε. Ο έλληνας δικαστής, που δικάζει μάλιστα σε καθεστώς διάχυτου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, δεν μπορεί να ασκεί μόνιμα πραιτωρικό δίκαιο και να παραμερίζει εθνικές διατάξεις επικαλούμενος την ΕΣΔΑ ή άλλες διεθνείς συμφωνίες. Οφείλει η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία να κάνουν το καθήκον τους, να ασκούν τις αρμοδιότητές τους σε αρμονία με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, έτσι ώστε εάν και όταν φτάσουν οι υποθέσεις αυτές στα δικαστήρια, ο δικαστής να έχει ένα ασφαλές νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί για να εκδώσει την απόφασή του στην κατεύθυνση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

6. Εγγενείς δυσκολίες εκτέλεσης των αποφάσεων ΕΔΔΑ

Παρά τα όσα προαναφέραμε σχετικά με τα βήματα που έγιναν σε νομοθετικό και δικαστικό επίπεδο, εκκρεμεί η εκτέλεση 186 αποφάσεων. Και, παρότι αυτός είναι *ιστορικά ο μικρότερος αριθμός* ανεκτέλεστων ελληνικών αποφάσεων, παραμένουν πολλές. Γιατί όμως έχουμε τόσες ανεκτέλεστες αποφάσεις; Που χωλαίνει λοιπόν το σύστημα και παρουσιάζεται αυτή η μη κολακευτική εικόνα για την πατρίδα μας;

Τρεις γνωστές παθογένειες:

Παθογένεια 1η: Είπαμε ότι για την εκτέλεση και εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ πρέπει να συμβάλουν και να συνεργαστούν και οι τρεις εξουσίες, με αλλαγές στη νομοθεσία, στη νομολογία και στη διοικητική πρακτική. Δύσκολα θέματα. Ας αφήσουμε τη δικαστική εξουσία. Σε επίπεδο Κράτους. Υπάρχει εμπλοκή περισσότερων δημόσιων φορέων οι οποίοι θα πρέπει να συντονιστούν και να συνεργαστούν. Έχουμε πολλές συναρμόδιες υπηρεσίες στα 8 βασικά Υπουργεία που εμπλέκονται σε υποθέσεις παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δηλαδή *Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, Δικαιοσύνης, Εξωτερικών, Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Παιδείας, Εσωτερικών, Οικονομικών και Εμπορικής Ναυτιλίας*. Έχουμε τη *γενική γραμματεία* του Υπ. Δικαιοσύνης με αρμοδιότητα τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Τον πρέσβη μας στη *ΜΕΑ Στρασβούργου* για υποστήριξη των υποθέσεων στην Επιτροπή Υπουργών. *Αρχές όπως ο Συνήγορος του Πολίτη*, ως μηχανισμός διερεύνησης περιστατικών βίας από κρατικά όργανα. Και σε όλες αυτές τις αρμόδιες και συναρμόδιες υπηρεσίες, ο Πρόεδρος του ΝΣΚ, ως agent της Κυβέρνησης, προσπαθεί, άλλοτε να λειτουργήσει ενο-

ποιητικά και άλλοτε, ως μοχλός πίεσης για να ληφθούν τα αναγκαία μέτρα.

Παθογένεια 2η: Εξωφρενικά αργοί ρυθμοί των μηχανισμών αποκατάστασης με ατομικά, αλλά κυρίως με γενικά μέτρα του δικαιώματος που παραβιάστηκε. *Παράδειγμα:* Εδώ και 3 χρόνια περίπου το ΕΔΔΑ μας συμβουλεύει -για τις συνθήκες κράτησης στις φυλακές- να θεσπίσουμε ένα εθνικό αποτελεσματικό ένδικο μέσο, έτσι ώστε οι όποιες παραβιάσεις να λύνονται στην Ελλάδα. Γίνανε *εκδηλώσεις, σεμινάρια, επιτροπές, συμβούλια, σχέδια διατάξεων* και ταυτόχρονα κάθε χρόνο πληρώνουμε αποζημιώσεις 5.000 με 6.000 σε όσους φυλακισμένους προσφεύγουν στο ΕΔΔΑ επικαλούμενοι τον υπερπληθυσμό των φυλακών. Πάνω από 1.000.000 ευρώ το χρόνο σε φυλακισμένους. Το ΝΣΚ συνέταξε και παρέδωσε στους συναρμόδιους Υπουργούς (Προστασίας του Πολίτη και Δικαιοσύνης) σχέδιο νομοθετικής ρύθμισης για το συγκεκριμένο εθνικό ένδικο μέσο, για να κατατεθεί άμεσα στη Βουλή στο πρώτο νομοσχέδιό τους. Η θέσπισή του, θα μειώσει τις εκκρεμείς υποθέσεις κατά της Ελλάδας, θα μειώσει τις καταδικαστικές αποφάσεις, θα μειώσει τις αποζημιώσεις που πληρώνουμε.

Παθογένεια 3η: Η σχετική ρύθμιση ή οι σχετικές διοικητικές πράξεις μπορεί να έχουν πολιτικό κόστος. Εδώ σηκώνουμε τα χέρια. Παράδειγμα και πάλι από τις φυλακές: Πληρώνουμε αποζημιώσεις λόγω υπερπληθυσμού στον Κορυδαλλό. Γιατί δεν γίνονται μεταγωγές των παραπονούμενων πχ στις φυλακές Κορίνθου που η πληρότητα είναι στο 60%; Ή στη Τίρυνθα 58% ή στην Αγιά Χανίων 51%;

7. Στόχος της Ελλάδας-Τι πρέπει να κάνουμε

Οι μεταβολές που γίνονται σήμερα πλέον σε παγκόσμιο επίπεδο, γεωπολιτικές, οικονομικές, τεχνολογικές, βιοτεχνολογικές, πολιτισμικές, κλιματολογικές, περιβαλλοντικές, μαζί με τη θηριώδη αύξηση των ανισοτήτων και το προβάδισμα του οικονομικού έναντι του πολιτικού και του κοινωνικού, *καθιστούν ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη*, το κράτος να δείξει μεγαλύτερη ευαισθησία στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο της προστασίας συμπεριλαμβάνεται και *η πλήρης συμμόρφωση* προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ ως μια έμπρακτη απόδειξη της ενδυνάμωσης των αρχών της χρηστής διοίκησης, του κράτους δικαίου και της ασφάλειας του δικαίου.

Στο Δικαστήριο του Στρασβούργου εκκρεμούν σήμερα 716 ελληνικές υποθέσεις και οι μισές έχουν επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα. Ο αριθμός

αυτός μπορεί να γίνει διψήφιος με επαναπατρισμό των υποθέσεων. Το ίδιο και οι καταδικαστικές αποφάσεις. Οι αποζημιώσεις που πληρώνει η Ελλάδα μπορούν να ελαχιστοποιηθούν, (σήμερα πληρώνει 3 με 4 εκατομμύρια το χρόνο) Πως θα γίνει αυτό;

1. Αν θεσπίζαμε –όπως προαναφέραμε- εθνικά ένδικα μέσα ή προσφυγές όχι απαραίτητα ενώπιον δικαστηρίων για τη θεραπεία των σχετικών παραπόνων παραβίασης, θα επιλύαμε με φιλικό διακανονισμό τις διαφορές αυτές και θα λύναμε το πρόβλημα εδώ, στη χώρα μας, με τους δικούς μας μηχανισμούς.

2. Αν παρενέβαινε πιο αποτελεσματικά η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία στην κατεύθυνση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

3. Αν τα ανώτατα δικαστήριά μας προσάρμοζαν τη νομολογία τους σ' αυτήν του ΕΔΔΑ.

4. Αν βελτιώναμε τους εθνικούς μηχανισμούς για τη γρήγορη και αποτελεσματική συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ

Η Ελλάδα στις καταδίκες είναι στην πρώτη 8αδα των 47 χωρών. Προηγούνται η Τουρκία, Ρωσία, Ουκρανία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Πολωνία. Και στις ανεκτέλεστες όμως αποφάσεις είναι στην ίδια σειρά με 186 υποθέσεις. Πολλές Η Γερμανία έχει 19. Είναι πιο δημοκρατική χώρα από την Ελλάδα η Γερμανία; Η Ισπανία 21. Είναι πιο δημοκρατική χώρα από την Ελλάδα η Ισπανία; Το Βέλγιο 20. Η Γαλλία 32, η Πολωνία 87, η Κροατία 89, και μετά πάμε στις πρώην ανατολικές χώρες: Ουγγαρία 262, Ρουμανία 306, Ουκρανία, με κορυφαίες τη Ρωσία και την Τουρκία.

Συμπέρασμα

Η Ελλάδα, ναι μεν δεν είναι το μαύρο πρόβατο-δεν κατέχει τα πρωτεία στις παραβιάσεις, και στη μη εκτέλεση των αποφάσεων, αλλά οι παρέες μας δεν είναι οι καλύτερες. Και αυτό είναι άδικο για τη χώρα μας. Είναι άδικο γιατί; Η Ελλάδα είναι κράτος δικαίου, είναι μια χώρα ασφάλειας, ελευθερίας και δημοκρατίας και σε αυτό έχει συμβάλει καθοριστικά και η εφαρμογή της ΕΣΔΑ.

Σας ευχαριστώ

**Η εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ –
Συμπεράσματα από τη συζήτηση της 17ης Ιανουαρίου 2020**

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ

Η οργάνωση αυτής της εκδήλωσης είναι μία μικρή ανταπόδοση στο Συμβούλιο της Ευρώπης και ιδιαίτερα στην Κοινοβουλευτική Συνέλευση του, που με τίμησε με την ιδιότητα του εισηγητή της για τη συμμόρφωση των κρατών-μελών με τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Οι προβλέψεις του άρθρου 46 της ΕΣΔΑ για την Επιτροπή Υπουργών και το ΕΔΔΑ και ο ρόλος της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης

Όπως εξήγησαν ο καθηγητής Sauron και ο Πρόεδρος του ΕΔΔΑ Λ.-Α. Σισιλιάνος, κατά το άρθρο 46 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η αρμοδιότητα για την εκτέλεση των αποφάσεων και την παρακολούθηση της συμμόρφωσης ή μη των κρατών-μελών, ανήκει στην Επιτροπή Υπουργών. Πρόκειται για μία διαδικασία η οποία έχει πρωτίστως πολιτικά χαρακτηριστικά ενώ μετά την υιοθέτηση και τη θέση σε ισχύ του πρωτοκόλλου υπ' αριθμόν 14 της Σύμβασης και την τροποποίηση του άρθρου 46, έχει καταστεί αρμόδιο και το ίδιο το Δικαστήριο, μετά πάντως από πρωτοβουλία και απόφαση της Επιτροπής Υπουργών που λαμβάνεται μάλιστα με αυξημένη πλειοψηφία των 2/3 των κρατών μερών. Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση όμως του Συμβουλίου της Ευρώπης και διά της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης, τα εθνικά κοινοβούλια, παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο και ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ και τη συμμόρφωση των κρατών μερών με αυτές.

Η προστιθέμενη αξία του Συμβουλίου της Ευρώπης ως διεθνούς οργανισμού περιφερειακού χαρακτήρα, συνίσταται άλλωστε σε δύο κυρίως πράγματα. Πρώτον, στην ύπαρξη της Σύμβασης και του Δικαστηρίου, ειδι-

κότερα στην ύπαρξη της ατομικής προσφυγής, που συγκροτούν ένα διεθνές δικαστικό σύστημα ελέγχου της συμπεριφοράς των κρατών μερών ώστε να καθίσταται αποτελεσματική η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στην ΕΣΔΑ και τα προσέθετα πρωτόκολλά της. Δεύτερον, στην ύπαρξη μίας Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης η οποία λειτουργεί σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητα από τις κυβερνήσεις. Αυτό δεν ισχύει συνολικά για όλες τις κοινοβουλευτικές αντιπροσωπείες όλων των χωρών μερών και για όλα τα θέματα, αλλά για σχεδόν κάθε κρίσιμο θέμα διαμορφώνονται οι συνθήκες (κυρίως μέσω της ατομικής στάσης κάποιων βουλευτών και της στάσης των πολιτικών ομάδων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης που υπερβαίνει τη διακυβερνητική αντίληψη και τους καταναγκασμούς της) που επιτρέπουν στην Κοινοβουλευτική Συνέλευση να λειτουργεί με τρόπο εν δυνάμει διαφορετικό από αυτόν της Επιτροπής Υπουργών. Μπορεί αυτό να μετατρέπεται πολλές φορές σε κοινοβουλευτικό ακτιβισμό ή να συνυπάρχει με την άσκηση της λεγόμενης κοινοβουλευτικής διπλωματίας, αλλά πάντως είναι ένα στοιχείο που δεν υπάρχει τόσο έντονα σε άλλους πολυμερείς οργανισμούς περιφερειακού χαρακτήρα όπως η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του ΝΑΤΟ ή του ΟΑΣΕ.

Ειδικά ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση, ασκεί θεσμικά πίεση στην Επιτροπή Υπουργών. Η πίεση αυτή δεν είναι όμως ιδιαίτερα αποτελεσματική, γιατί ασκείται μέσω της εξαμηνιαίας περιοδικής προεδρίας της Επιτροπής Υπουργών, η οποία θα αναληφθεί και από την Ελλάδα τώρα, το επόμενο εξάμηνο, μετά από πολλά χρόνια. Άλλωστε λόγω του μεγάλου αριθμού κρατών μερών, δίνεται σε κάθε κράτος μέρος η δυνατότητα (η οποία μπορεί να είναι και δυσμενές προνόμιο) να ασκεί την προεδρία της Επιτροπής Υπουργών κάθε 23 περίπου χρόνια.

Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση ασκεί, αντιθέτως, πολύ σημαντική πολιτική πίεση απευθείας στα κράτη μέλη. Ασκεί, για την ακρίβεια, πίεση στις εθνικές κοινοβουλευτικές αντιπροσωπίες των κρατών μερών που δεν συμμορφώνονται ή που έχουν μεγάλο αριθμό ανεκτέλεστων αποφάσεων (και η Ελλάδα, δυστυχώς, είναι, παρά την εντυπωσιακή βελτίωση των επιδόσεων της, ακόμη μέσα στον κατάλογο των δέκα χωρών με μεγάλο απόθεμα ανεκτέλεστων αποφάσεων). Οργανώνονται, πιο συγκεκριμένα, ακροάσεις ενώπιον της Επιτροπής Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των επικεφαλής των κοινοβουλευτικών αντιπροσωπιών, ακροάσεις στις οποίες πολύ συχνά μετέχουν και εκπρόσωποι των κυβερνήσεων των

κρατών μερών και επειδή όλα αυτά προσλαμβάνουν δημοσιότητα η πίεση διογκώνεται.

Επιβάλλει δε η Κοινοβουλευτική Συνέλευση στα εθνικά κοινοβούλια να οργανώσουν –και αυτά σχεδόν στο σύνολό τους έχουν οργανώσει– μηχανισμούς παρακολούθησης της εκτέλεσης των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου. Υπό την πίεση αυτή και εμείς στην Ελλάδα το 2016 συγκροτήσαμε, με τροποποίηση του Κανονισμού της Βουλής, ειδική μόνιμη Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την παρακολούθηση της εκτέλεσης των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Με τον νόμο 4443/2016, θεσπίστηκε, επιπλέον, ο (διοικητικού χαρακτήρα) Εθνικός Μηχανισμός Εποπτείας εφαρμογής των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Με άλλο δε κεφάλαιο του ίδιου νόμου, συγκροτήθηκε ο Εθνικός Μηχανισμός Διερεύνησης Περιστατικών Αυθαιρεσίας, στο πλαίσιο του Συνηγόρου του Πολίτη που είναι συνταγματικά προβλεπόμενη ανεξάρτητη αρχή και έτσι έχουμε κάνει ένα βήμα προς τα μέτρα γενικής συμμόρφωσης για τις υποθέσεις τις σχετικές κυρίως με τους όρους κράτησης. Βεβαίως δεν είναι επαρκή όλα αυτά καθώς έρχονται και επανέρχονται τα θέματα αυτά, τα οποία συγκινούν πολύ και τις διεθνείς ομάδες πίεσης και τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που ασχολούνται με το ΕΔΔΑ και την εκτέλεση των αποφάσεων του.

Άρα υπάρχει ένα σύστημα πολυμερούς και πολυεπίπεδης πολιτικής εποπτείας, αμοιβαίας εποπτείας των κρατών μερών, ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων. Η Επιτροπή Υπουργών, όπως ήδη σημειώθηκε, αποφασίζει με αυξημένη πλειοψηφία 2/3, συνεπώς απαιτούνται συμβιβασμοί. Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση κινείται με πιο απλό και εύκολο τρόπο καθώς δεν έχει τον καταναγκασμό αυτών των μεγάλων ειδικών πλειοψηφιών και συναινέσεων, αλλά δεν λαμβάνει δεσμευτικές αποφάσεις, διατυπώνει συστάσεις.

Σε κάθε κράτος μέρος κρίσιμη είναι όλη η θεσμική αλυσίδα των εμπλεκόμενων στη συμμόρφωση παραγόντων. Δεν αρκεί να εμπλέκονται μόνο οι δικαστές ή οι κοινοβουλευτικοί, έχει πολύ μεγάλη σημασία να εμπλέκεται η διοίκηση, να εμπλέκονται οι μηχανισμοί που είναι αρμόδιοι να ασκούν το κρατικό μονοπώλιο της βίας. Από την άποψη αυτή και η Εθνική Σχολή Δικαστών και η Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, μπορούν να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο μέσω της διαρκούς επιμόρφωσης των εμπλεκόμενων με την ευρύτατη έννοια του όρου.

Καθοριστικός για τη συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ είναι ο ρόλος των εθνικών ανώτατων δικαστηρίων

Όμως ο καθοριστικός κρίκος είναι τα δικαστήρια και μάλιστα τα ανώτατα δικαστήρια. Γιατί προκειμένου να ασκηθεί με παραδεκτό τρόπο ατομική προσφυγή ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πρέπει να έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα, άρα πρέπει η ερμηνεία του εθνικού ανώτατου δικαστή, να δημιουργεί προβλήματα που να συγκροτούν παραβίαση της Σύμβασης. Ως εκ τούτου πιστεύω ότι και για τη συμμόρφωση, ο κρίσιμος κρίκος που μπορεί να πιέσει και προς τα επάνω και προς τα κάτω, δηλαδή και τον νομοθέτη και τη διοίκηση, είναι η δικαιοσύνη και ιδίως τα ανώτατα δικαστήρια της χώρας. Αντιθέτως όταν τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια ανθίστανται, καθίστανται ατελέσφορες οι πρωτοβουλίες του νομοθέτη.

Η διαστρωμάτωση των κρατών μερών

Θα μου επιτρέψετε να παρατηρήσω εδώ, ότι υπάρχει μία υπολανθάνουσα διαστρωμάτωση των κρατών μερών, υπάρχει μία κλιμάκωση της ευαισθησίας απέναντι στις εγγυήσεις του κράτους δικαίου. Μπορεί, για παράδειγμα, η Ιταλία να είναι υπόλογη για μεγάλο αριθμό ανεκτέλεστων αποφάσεων, αλλά δεν είναι μία χώρα «ύποπτη» για προσβολή του Κράτους Δικαίου. Χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, χώρες που προέρχονται πχ από την πρώην Σοβιετική Ένωση είναι πολύ πιο «ύποπτες». Χώρες οι οποίες, παρότι μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τώρα ανήκουν στη χωρία των κρατών μελών που θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις εγγυήσεις του Κράτους Δικαίου, όπως είναι η Ουγγαρία και η Πολωνία ή σημειακά η Σλοβακία ή η Μάλτα (όπου υπάρχουν σοβαρές παραβιάσεις, δολοφονίες δημοσιογράφων για παράδειγμα ή ογκώδη φαινόμενα διαφθοράς), τίθενται ευκολότερα στο στόχαστρο. Αλλά και πάλι όχι τόσο όσο το Αζερμπαϊτζάν ή η ίδια η Ρωσική Ομοσπονδία η οποία είχε οδηγηθεί και σε αποχή από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση, γιατί είχε τεθεί υπό καθεστώς περιορισμού του δικαιώματος ψήφου των μελών της κοινοβουλευτικής της αντιπροσωπείας για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τυπολογία των λόγων αντίστασης των κρατών μερών στη συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ

Έχει νομίζω μεγάλη σημασία, να εξετάζουμε σε κάθε περίπτωση τους βαθύτερους λόγους για τους οποίους το κράτος μέρος ανθίσταται στη συμμόρφωση. Είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι υπάρχουν πολιτικοί λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό. Βεβαίως ένα αυταρχικό καθεστώς, ή ένα καθεστώς που κινείται στο όριο του αυταρχισμού και της λεγόμενης *illiberal democracy*, έχει αφ' εαυτού του πρόβλημα συμμόρφωσης με ορισμένες αποφάσεις, όπως συνέβη στην υπόθεση *Mammadov v. Azerbaijan* στην οποία ενεργοποιήθηκε, με απόφαση της Επιτροπής Υπουργών, η αρμοδιότητα του ΕΔΔΑ κατά την παρ. 5 του άρθρου 46 ΕΣΔΑ.

Αλλά υπάρχουν και λόγοι πολιτικοί οι οποίοι είναι πιο εκλεπτυσμένοι. Οι προσβολές της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης στην Ουγγαρία και την Πολωνία, οι προσβολές της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης στις ίδιες χώρες ή ζητήματα μειονοτικά τα οποία συνδέονται με ζητήματα εθνικής ταυτότητας, ή ζητήματα που συνδέονται με αυτή καθαυτή την πολιτειακή συγκρότηση, όπως συμβαίνει στην εύθραυστη περίπτωση της Βοσνίας Ερζεγοβίνης όπου δεν εφαρμόζεται μία θεμελιώδης απόφαση (*Sedjdic and Finci v. Bosnia and Herzegovina*), αλλά η εφαρμογή της απόφασης αυτής μπορεί να δημιουργήσει πρόβλημα ισορροπίας σε όλο το πολιτειακό σύστημα της χώρας.

Πολιτικός λόγος είναι και η αντίληψη περί εθνικής κυριαρχίας που λειτουργεί ως γέφυρα προς τους νομικούς λόγους για τους οποίους υπάρχει αντίσταση ενός κράτους μέρους στην εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ. Οι νομικοί λόγοι εκκινούν από τη κλασική διαφοροποίηση μεταξύ μονιστικής και δυαδικής αντίληψης ως προς τις σχέσεις Εθνικού και Διεθνούς Δικαίου. Αυτή η παμπάλαια αντίθεση που καθορίζει ακόμη τώρα τη θεωρία του Διεθνούς Δικαίου, αλλά και του Συνταγματικού Δικαίου, είναι παρούσα στις αντιλήψεις των κρατών-μελών. Μεταξύ των 47 κρατών-μελών έχουμε παραδείγματα καθαρού μονισμού. Η Κύπρος και η Βόρεια Μακεδονία είναι ένα τέτοια παραδείγματα. Αλλά υπάρχουν και παραδείγματα ακραίας δυαδικής αντίληψης (πχ Ρωσική Ομοσπονδία, αλλά και Ηνωμένο Βασίλειο) που καμία φορά λειτουργούν γοητευτικά και για χώρες του ήπιου δυαδικού συστήματος, όπως είναι η Ελλάδα, λόγω της ρύθμισης του άρθρου 28 παράγραφος 1 του Συντάγματος.

Μπορεί και στην ελληνική νομολογία, να βρει κανείς εκδηλώσεις μίας τέτοιας επιφυλακτικότητας, έντονα δυαδικής, που υπάρχουν στο Ρωσικό

Σύνταγμα και στη νομολογία του Ρωσικού Συνταγματικού Δικαστηρίου ή στην αντίληψη τη βρετανική για το ποια είναι η σχέση των βρετανικών εννόμων τάξεων με την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (που ισχύει εκεί μέσω της εθνικής Human Rights Act).

Αξιζω νομίζω να υπενθυμίσω εδώ τα κριτήρια της μείζονος σκέψης στην ΣτΕ (Β' τμ. επταμελής) 1992/2016, για τις προϋποθέσεις που πρέπει να συγκεντρώνει μια απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, προκειμένου να συμμορφωθεί το Συμβούλιο της Επικρατείας στην απόφαση αυτή. Τα κριτήρια αυτά νομίζω ότι θα έπρεπε κάποια στιγμή να επανεξεταστούν. Διότι στην πραγματικότητα ασκείται ένας οιονεί αναιρετικός έλεγχος ή ένας έλεγχος αυστηρότερος του ελέγχου που ασκεί το Εφετείο και κατ' αναίρεση ο Άρειος Πάγος, για την εκτέλεση των διαιτητικών αποφάσεων. Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η απόφαση του ΕΔΔΑ κρίθηκε από το ΣτΕ ότι πληροί τις προϋποθέσεις εφαρμογής της, δεν λύνει τα νομικά προβλήματα της μείζονος σκέψης.

Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι συζήτηση που διεξάγεται με ένταση στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εθνικών συνταγματικών και ανώτατων δικαστηρίων για την εθνική συνταγματική ταυτότητα, βεβαίως απασχολεί και το Συμβούλιο της Ευρώπης, τη σχέση ανάμεσα στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα εθνικά ανώτατα και συνταγματικά δικαστήρια. Για το λόγο αυτό το ΕΔΔΑ, όπου μπορεί, επικαλείται το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας των κρατών μερών, την αρχή της επικουρικότητας που εντάσσει τα εθνικά δικαστήρια στο ευρύτερο σύστημα δικαστικού ελέγχου της εφαρμογής της ΕΣΔΑ και τη γνωστή ρήτρα όλων σχεδόν των ουσιαστικών διατάξεων της Σύμβασης σύμφωνα με την οποία ένας περιορισμός δικαιώματος για να θεωρηθεί θεμιτός πρέπει πρωτίστως να προβλέπεται από τον νόμο ως τέτοιου νοούμενου πρωτίστως του εθνικού Συντάγματος.

Το ζήτημα της επανάληψης της δικαστικής διαδικασίας που οδήγησε σε παραβίαση της ΕΣΔΑ

Η παρουσίαση της νομολογίας των ελληνικών ανώτατων δικαστηρίων από τον Προέδρο του Αρείου Πάγου Ι. Τσαλαγανίδη, τον Πρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου Ι. Σαρμά και από τον αντιπρόεδρο ε.τ του ΣτΕ Χ. Ράμμο μας βοήθησε να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο ενεργεί ο Έλληνας δικαστής, αλλά και η συζήτηση μας ελπίζω ότι βοήθησε να ανα-

δειχθούν τα μεγάλα ανοικτά προβλήματα από την οπτική γωνία του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Η ελληνική έννομη τάξη έχει προσχωρήσει στην αντίληψη ότι μπορεί λόγω της έκδοσης οριστικής απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που διαπιστώνει παραβίαση της ΕΣΔΑ, να οδηγηθούμε σε επανάληψη της δικαστικής διαδικασίας η οποία κατέληξε στην παραβίαση. Άρα οδηγούμαστε στο λεγόμενο *reopening* της δικαστικής αυτής διαδικασίας, στην επανάληψή της με βάση τις γνωστές διατάξεις, οι οποίες έγιναν και σήμερα αντικείμενο μεγάλης συζήτησης.

Θα μου επιτρέψετε να επισημάνω ότι στο άρθρο 525 ΚΠΔ προβλέπεται ότι η ποινική διαδικασία που περατώθηκε με αμετάκλητη απόφαση επαναλαμβάνεται προς το συμφέρον του καταδικασμένου για πλημμέλημα ή κακούργημα σε περιοριστικά απαριθμούμενες περιπτώσεις. Στην έκτη περίπτωση προβλέπεται πλέον με τον νέο ΚΠΔ που ισχύει από 1.7.2019 ότι η διαδικασία επαναλαμβάνεται εάν με απόφαση του ΕΔΔΑ διαπιστώνεται παραβίαση δικαιώματος που αφορά το δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας που τηρήθηκε ή την ουσιαστική διάταξη που εφαρμόστηκε –εδώ υπάρχει η κρίσιμη προσθήκη του νέου Κώδικα– στην περίπτωση δε αυτή «δεν απαιτείται η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ δικονομική παραβίαση να επηρέασε αρνητικά την κρίση του ποινικού δικαστηρίου». Άρα έγινε ακόμη ένα βήμα σε σχέση με τη συμμόρφωση μέσω επανάληψης της διαδικασίας.

Η επανάληψη της διαδικασίας δεν είναι αυτονόητη. Το ΕΔΔΑ δεν θεωρεί ότι το άρθρο 46 επιβάλλει οπωσδήποτε και ευθέως να γίνει αυτό, ούτε διαπιστώνει παραβίαση της ΕΣΔΑ εάν το κράτος μέρος δεν προσφέρει μια παρόμοια δικονομική δυνατότητα. Είναι αρκετά εκλεπτυσμένη η δικονομική προσέγγιση και η δογματική θεμελίωση αυτών των μορφών συμμόρφωσης, που είναι πάντα συμμόρφωση εν στενή έννοια, είναι συμμόρφωση στο *resjudicata*, δεν είναι συμμόρφωση στο *resinterpretata*.

Το ζήτημα της υποχρέωσης των κρατών μερών να συμμορφώνονται προς το *res interpretata* πιστεύω ότι θα τεθεί με πιο έντονο τρόπο όταν θα αρχίσει να γενικεύεται η λειτουργία του πρωτοκόλλου υπ' αριθμόν 16 και να ζητείται εντατικά η γνωμοδότηση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με αίτημα εθνικού ανωτάτου δικαστηρίου. Χαίρομαι γιατί είχαμε και σήμερα την ευκαιρία να συζητήσουμε και για το θέμα αυτό με τον κ. Σισιλιάνο.

Το ΕΔΔΑ και η αίτηση αναίρεσης ενώπιον αφενός μεν του Αρείου Πάγου, αφετέρου δε του ΣτΕ

Διεξήχθη επίσης σήμερα στο ψηλότερο θεσμικό επίπεδο μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο το ΕΔΔΑ αντιμετωπίζει τη νομοθετική οργάνωση και τη νομολογιακή διαχείριση του ένδικου μέσου της αιτήσεως αναίρεσεως ενώπιον των ελληνικών ανωτάτων δικαστηρίων. Επιτρέψτε μου να παρατηρήσω ότι ίσως υπάρχει μία ελαφρά ή υπολανθάνουσα αντίφαση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε σχέση με την αναίρεση ενώπιον του Αρείου Πάγου για πολιτικές και ποινικές δίκες και την αναίρεση ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Είδαμε στην εισήγηση του κ. Προέδρου του ΑΠ πόσο αυστηρό είναι το Δικαστήριο του Στρασβούργου όταν τυπολατρικά ο αναιρετικός δικαστής –τόσο στην πολιτική όσο και στην ποινική δίκη– θεωρεί απαράδεκτους λόγους αναίρεσεως ή και την αίτηση συλλήβδην. Η νομοθετική και νομολογιακή διάπλαση του θεσμού της αιτήσεως αναίρεσεως και του ένδικου μέσου της εφέσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, πρακτικά οδηγεί σχεδόν στην εξουδετέρωση αυτών των δύο ενδίκων μέσων. Διότι είναι ασφυκτικά τα στοιχεία που ελέγχονται ως προς το παραδεκτό και παραβιάζεται μία θεμελιώδης αρχή, κατά τη γνώμη μου, του Κράτους Δικαίου που είναι ο ερμηνευτικός σχετικισμός, ο οποίος είναι κατοχυρωμένος συνταγματικά.

Είναι κατοχυρωμένος συνταγματικά, πρώτον, μέσω της κατοχύρωσης αυτών τούτων των ενδίκων μέσων. Δεύτερον, μέσω της αναγκαστικής δημοσίευσης και μάλιστα επώνυμα της μειοψηφίας. Τρίτον, μέσω του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 100 Σ. το οποίο μπορεί να ανατρέψει αμετακλήτως κριθέντα, αίροντας συγκρούσεις ως προς την ερμηνεία ή τη συνταγματικότητα διατάξεως τυπικού νόμου. Άρα υπάρχουν τουλάχιστον τρία θεμελιώδη στοιχεία νομικού σχετικισμού τα οποία είναι ρητώς κατοχυρωμένα στο Σύνταγμά μας. Συνεπώς υπάρχει ένα πολύ σοβαρό ζήτημα σε σχέση με την αυστηρή «υπερδικονομικοποιημένη» αντιμετώπιση των ενδίκων μέσων ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σημείωσα την απάντηση του Προέδρου του ΕΔΔΑ ότι στην περίπτωση της αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ, το ΕΔΔΑ δεν κλήθηκε να κρίνει μια υπερβολικά τυπολατρική εφαρμογή των προϋποθέσεων του παραδεκτού αλλά τη νομοθετική πρόβλεψη ενός φίλτρου με κριτήριο την απόκλιση της προσβαλλόμενης απόφασης από την υφιστάμενη νομολογία. Ας μου επιτραπεί να παρατηρή-

σω ότι το νομοθετικό αυτό κριτήριο συγκρούεται, κατά τη γνώμη μου, με τον συνταγματικά κατοχυρωμένο σχετικισμό της νομολογίας, στον οποίο αναφέρθηκα λίγο παραπάνω και ο οποίος επιβάλλει να υπάρχουν ανοικτοί δικονομικοί δίαυλοι που παρέχουν τη δυνατότητα μεταβολής της νομολογίας.

Σε σχέση δε με την απόφαση *cine Tsagarakis v. Greece*, με την οποία έκλεισε την εισήγηση του ο κ. Ράμμος, επιτρέψτε μου να πω ότι είναι κατά το ένα μέρος της μία εντυπωσιακή απόφαση για την ασφάλεια δικαίου και κατά το άλλο μέρος μία απόφαση που ανοίγει ένα πολύ σοβαρό ζήτημα ανασφάλειας δικαίου. Τα θέτω αυτά υπό την κρίση του Προέδρου του ΕΔΔΑ. Το ΕΔΔΑ λέει ότι δεν μπορεί να υπάρχουν αντιφάσεις μεταξύ των Τμημάτων και της Ολομέλειας του ΣτΕ και δεν μπορεί να επιδεικνύει ανυπακοή, στην πραγματικότητα, μέσω διαφόρων δικανικών προσχημάτων ένα τμήμα στις αποφάσεις της Ολομέλειας. Άρα πρέπει το τέταρτο τμήμα να συμμορφωθεί με τη νομολογία της Ολομέλειας που συμφωνεί με τη νομολογία του πέμπτου τμήματος. Αλλά η νομολογία του πέμπτου τμήματος επί της ουσίας λέει ότι μπορεί ο ενδιαφερόμενος να κτίσει μία ολόκληρη οικοδομή και όταν πάει να ζητήσει την άδεια λειτουργίας της επιχείρησης στην οικοδομή αυτή, μπορεί να του πει η διοίκηση και εν τέλει ο δικαστής, ότι, όχι, κακώς το έκτισες αυτό, γιατί δεν μπορείς να το χρησιμοποιήσεις πχ ως κινηματογράφο.

Άρα, ναι μεν πρέπει να υπάρχει ασφάλεια δικαίου σε σχέση με την ενότητα της νομολογίας, αλλά από την άλλη, το στάδιο στο οποίο πληροφορείται την οριστική θέση της δικαιοσύνης για την επένδυση του ο ενδιαφερόμενος είναι πολύ αργοπορημένο. Όταν, λοιπόν, πάει να κάνει αξιοποίηση της επένδυσής του βρίσκεται αντιμέτωπος με την αδυναμία, όχι απλώς να τη θέσει σε λειτουργία, αλλά και να αποκαταστήσει τη ζημία την οποία έχει υποστεί εν προκειμένω. Άρα υπάρχει σοβαρό θέμα, όλα αυτά έχουν μία πρακτική αξία πολύ μεγαλύτερη από ό,τι μπορεί να υποθέσει κανείς διά γυμνού οφθαλμού.

Η αναθεώρηση του εθνικού Συντάγματος ως γενικό μέτρο συμμόρφωσης προς αποφάσεις του ΕΔΔΑ

Είχαμε επίσης την ευκαιρία να δούμε στη συζήτησή μας ότι η Ελλάδα είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρας που έχει αναθεωρήσει σε πολλά σημεία το εθνικό της Σύνταγμα, προκειμένου να υπάρξει πλήρη συμμόρφωση (να ληφθούν γενικά μέτρα συμμόρφωσης) με τη νομολογία

του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αυτό συνέβη κυρίως στην αναθεώρηση του 2001, αλλά σε ένα σημείο και στην αναθεώρηση του 2008, και σε ένα σημείο στην αναθεώρηση του 2019. Προστέθηκαν ή τροποποιήθηκαν διατάξεις που αφορούν τη συμμόρφωση της διοίκησης με τις αποφάσεις των δικαστηρίων, το ασυμβίβαστο των βουλευτών, τη βουλευτική ασυλία, τους αντιρρησίες συνείδησης, που έχουν εισαχθεί στο Ελληνικό Σύνταγμα, ακριβώς για να υπάρξει πλήρης εναρμόνιση με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ο Πρόεδρος του ΝΣΚ, ο κ. Χαλκιάς παρουσίασε με συστηματικό τρόπο τα σημεία αυτά και τον ευχαριστώ θερμά για την αναφορά στη συμβολή μου υπό την ιδιότητα του γενικού εισηγητή της αναθεώρησης του 2001.

Ευχαριστίες για τη συμμετοχή σε μια πολυεπίπεδη συζήτηση

Χαίρομαι γιατί είχαμε σήμερα την σπάνια ευκαιρία να οργανώσουμε έναν πολυεπίπεδο διάλογο. Ένα διάλογο των Προέδρων των ελληνικών ανώτατων δικαστηρίων, ένα διάλογο μεταξύ των ελληνικών ανωτάτων δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ που έχουμε τη τιμή να εκπροσωπείται από τον ίδιο τον Πρόεδρο του, ένα διάλογο μεταξύ της ελληνικής και της γαλλικής δικαστικής και ακαδημαϊκής κοινότητας, ένα διάλογο με τη συμμετοχή κρίσιμων κρίκων όπως ο Πρόεδρος του ΝΣΚ που είναι ο agent της Ελληνικής Δημοκρατίας ενώπιον του ΕΔΔΑ και ο επικεφαλής της Υπηρεσίας εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, υπηρεσίας που υποστηρίζει τη λειτουργία της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ίσως για το λόγο αυτό η Γενική Γραμματέας του Συμβουλίου της Ευρώπης έθεσε πρόθυμα υπό την αιγίδα της την συζήτηση μας. Ευχαριστώ θερμά όλους τους συμμετέχοντες.

Ενδεικτική βιβλιογραφία**Ελληνική**

- Π. Αλαβάνος, Η αρχή *ne bis in idem* στη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου 2020, 14 επ.
- Ν. Αλιβιζάτος, Οι «ελληνικές» υποθέσεις στο Στρασβούργο, Το Σύνταγμα 1/2002, σελ.1-4
- Ε.-Κ. Αναστοπούλου/Π. Γαλάνης, Το δικαίωμα στην εύλογη διάρκεια ποινικής δίκης (άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ) και η θέσπιση εθνικού ένδικου μέσου για δίκαιη ικανοποίηση σε περίπτωση παραβίασης αυτού Ποινική Δικαιοσύνη 2019, 1156 επ.
- Β. Ανδρουλάκης, Η επίκαιρη παροχή δικαστικής προστασίας στη διοικητική δικαιοσύνη: Μια συνεχής αναζήτηση, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου 2015, 1 επ.
- Γ. Δελλής, Η αίτηση δίκαιης ικανοποίησης του ν. 4055/2012. Το δικαίωμα στην εύλογη διάρκεια της διοικητικής δίκης, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.
- Τ. Ζολώτας, Η δέσμευση του εθνικού δικαστή από το νομολογιακό προηγούμενο και δεδικασμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, δημοσιευμένο στον ιστότοπο www.constitutionalism.gr
- Τ. Ζολώτας, Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω της ΕΣΔΑ μετά την 1η Ιουνίου 2010, Αρμενόπουλος 6/2010, σελ. 905-932.
- Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996.
- Θ. Καρδίμης, Κριτική ανάλυση της κατ' άρθρο 525 παρ. 1 αρ. 5 επανάληψης της ποινικής διαδικασίας συνεπεία απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που να διαπιστώνει παραβίαση ενός συμβατικά κατοχυρωμένου δικαιώματος, Ποινική Δικαιοσύνη 2013, 445 επ.
- Λ. Κοτσαλής, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Ποινικό Δίκαιο: Ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 1-10 ΕΣΔΑ, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2014.
- Σ. Κτιστάκης, Η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από το Συμβούλιο Επικρατείας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2009.
- Χρ. Μουκίου, Περί της ταχύτητας στην απονομή της δικαιοσύνης. Η «ταχεία» δίκη ως «δίκαιη» δίκη υπό το φως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε Τιμητικό Τόμο Ι. Παραρά, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2011.

- E. Πρεβεδούρου, Η εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* στην περίπτωση σωρευτικής επιβολής διοικητικών κυρώσεων - Με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 1091/2015, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 2015, 524 επ.
- K. Ρέμελης, Το δικαίωμα εύλογης διάρκειας της διοικητικής διαδικασίας στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου της Επικρατείας: 75 χρόνια*, σελ. 510-529.
- I. Σαρμάς, Η Δίκαιη Δίκη (άρθρο 6, παράγραφος 1 της Σύμβασης Ρώμης) σε *Τιμητικό Τόμο, Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντογιώργα-Θεοχαροπούλου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009, σελ. 141-157.
- Γ. Σταυρόπουλος, Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 2017, 929 επ.
- K. Χρυσόγονος, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη - Οι ελληνικές δυσχέρειες προσρμογής στην ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2001.

Ξενόγλωσση

- Dia Anagnostou, Does European Human Rights Law Matter? Implementation and Domestic Impact of Strasbourg Court Judgments on Minority-related Policies, *International Journal of Human Rights*, no. 5 (2010), 14.
- Dia Anagnostou, Alina Mungiu-Pippidi, Domestic Implementation of Human Rights Judgments in Europe: Legal Infrastructure and Government Effectiveness Matter, *European Journal of International Law*, Volume 25, Issue 1, 2014, pp. 205-227.
- Maris Burbergs, Deciding on the pilot judgment procedure, Strasbourg Observers 15.7.2010, available at <https://strasbourgobservers.com/2010/07/15/deciding-on-the-pilot-judgment-procedure/>
- Tom Barkhuysen, Michiel L. van Emmerik, «A Comparative View on the Execution of Judgments of the European Court of Human Rights», in T. Christou, J.P. Raymond (eds.), *European Court of Human Rights, Remedies and Execution of Judgments*, 2005, BIICL, London 2003.
- Adam Bodnar, «Res Interpretata: Legal Effect of the ECtHR's Judgments for other States than those which were Party to the Proceedings», in Y. Haeck, E. Brems (eds), *Human Rights and Civil Liberties in the 21st Century*, Springer, coll. «Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice», vol. 30, 2014, pp. 223-262.
- Marten Breuer (ed.), *Principled Resistance to ECtHR Judgments - A New Paradigm?* Berlin, Heidelberg, Springer, 2019.

- Antoine Buyse, «The Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights: Possibilities and Challenges», in *European Court of Human Rights: 50 Years*, Nomiko Vima, Athens Bar Association, Athens, 2010, pp. 78–90.
- Oliveira Jorge Costa, Paulo Cardinal, *One Country, Two Systems, Three Legal Orders - Perspectives of Evolution*, Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2009.
- Reichel David, Jonas Grimheden, Christian Strohal, and Stefan Kieber, «A Decade of Violations of the European Convention on Human Rights: Exploring Patterns of Repetitive Violations», in W. Benedek, P. Czech, L. Heschl, K. Lukas, and M. Nowak (eds), *European Yearbook on Human Rights*, Intersentia, 2018, pp. 267–86.
- Andrew Drzemczewski, *The Crisis of Values and the Future of Europe*, The Parliamentary Assembly's key role in upholding the Council of Europe's core values, Valencia, Spain, draft of 20 March 2019: Workshop organised at the Faculty of Law, CEU Cardenal Herrera University in Valencia, Spain, on 27 March 2019, Background Paper, available at academia.edu
- Andrew Drzemczewski, *Human Rights in Europe: An Insider's Views*, *European Human Rights Law Review*, Issue 2, 2017, pp. 134–144.
- Andrew Drzemczewski, «Monitoring by the Committee of Ministers of the Council of Europe: A Useful 'Human Rights' Mechanism?», in I. Ziemele (ed.), *Baltic Yearbook of International Law*, Vol.2 Kluwer Law International, 2002, pp. 83–103.
- Alice Donald, Anne-Katrin Speck, *The European Court of Human Rights' Remedial Practice and its Impact on the Execution of Judgments*, *Human Rights Law Review*, Volume 19, Issue 1, February 2019, pp. 83–117.
- Kanstantsin Dzehtsiarou, *How many judgments does one need to enforce a judgment? The first ever infringement proceedings at the European Court of Human Rights*, Strasbourg Observers 4.6.2019, available at <https://strasbourgobservers.com/2019/06/04/how-many-judgments-does-one-need-to-enforce-a-judgment-the-first-ever-infringement-proceedings-at-the-european-court-of-human-rights/>
- Kanstantsin Dzehtsiarou, *Is the European Court of Human Rights capable of changing legal systems? Judgment in Aliyev v Azerbaijan*, Strasbourg Observers 25.10.2018, available at <https://strasbourgobservers.com/2018/10/25/is-the-european-court-of-human-rights-capable-of-changing-legal-systems-judgment-in-aliyev-v-azerbaijan/>
- Kanstantsin Dzehtsiarou, Vassilis P. Tzevelekos, *The Conscience of Europe that Landed in Strasbourg: A Circle of Life of the European Court of Human*

- Rights, *The European Convention on Human Rights Law Review* 1, 1: 1-6, 2010.
- Anne-Catherine Fortas, *La surveillance de l'exécution des arrêts et décisions des Cours européenne et interaméricaine des droits de l'homme. Contribution à l'étude du droit du contentieux international*, Pedone, 2015.
- Markus Fyrnys, «Expanding Competences by Judicial Lawmaking: The Pilot Judgment Procedure of the European Court of Human Rights», in A. von Bogdandy, I. Venzke (eds), *International Judicial Lawmaking*, Springer, 2012, pp. 1231-1260.
- Christos Giannopoulos, *L'autorité de la chose interprétée des arrêts de la Cour Européenne Des Droits De l'Homme*, Thèse, Université de Strasbourg, 2017.
- Emilie Hafner-Burton, *Conflict and Compliance: State Responses to International Human Rights Pressure, Perspectives on Politics*, Volume 5, Issue 4, 2007, pp. 857-858.
- Courtney Hillebrecht, *Rethinking Compliance: The Challenges and Prospects of Measuring Compliance with International Human Rights Tribunals*, *Journal of Human Rights Practice*, Volume 1, Issue 3, November 2009, pp. 362-379.
- Courtney Hillebrecht, *The power of human rights tribunals: Compliance with the European Court of Human Rights and domestic policy change*, *European Journal of International Relations*, Volume: 20 issue: 4, 2014, pp. 1100-1123.
- Courtney Hillebrecht, *Implementing International Human Rights Law at Home: Domestic Politics and the European Court of Human Rights*, *Human Rights Review*, Issue 3/2012, 279-301.
- Alexandra Valeria Huneeus, «Compliance with International Court Judgments and Decisions», in K.J. Alter, C. Romano and Y. Shany (eds), *Oxford Handbook of International Adjudication*, 2013.
- Mikkel Jarle, *The new subsidiarity doctrine of the European Court of Human Rights*, *International Law Observer* 3.11.2017, available at <https://internationallawobserver.eu/the-new-subsidiarity-doctrine-of-the-european-court-of-human-rights>
- Diana Kapiszewski, Matthew M. Taylor, *Compliance: Conceptualizing, Measuring, and Explaining Adherence to Judicial Rulings*, *Law & Social Inquiry* 38, no. 4 (2013): 803-35.
- Helen Keller, Cedric Marti, *Reconceptualizing Implementation: The Judicialization of the Execution of the European Court of Human Rights' Judgments*, *European Journal of International Law*, Volume 26, Issue 4, 2015, pp. 829-850.
- Helen Keller, A. Stone Sweet, *A Europe of Rights: The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, OUP, 2008.

- Buchinger Kerstin, Litigation Before the European Court of Human Rights and Domestic Implementation: Does the European Convention Promote the Rights of Immigrants and Asylum Seekers?, *European Public Law* 16, no. 3, 2010, 419-435.
- Yvonne S. Klerk, Supervision of the Execution of the Judgments of the European Court of Human Rights: The Committee of Ministers' role under Article 54 of the European Convention on Human Rights, *Volume 45, Issue 1*, 1998, pp. 65-86.
- Eline Kindt, Non-execution of a pilot judgment: ECtHR passes the buck to the Committee of Ministers in *Burmych and others v. Ukraine*, *Strasbourg Observers*, 26.10.2017 available at <https://strasbourgobservers.com/2017/10/26/non-execution-of-a-pilot-judgment-ecthr-passes-the-buck-to-the-committee-of-ministers-in-burmych-and-others-v-ukraine/>
- E. Lambert-Abdelgawad, L'exécution des arrêts de la Cour européenne des droits de l'homme, *Dossier sur les Droits de l'homme*, n° 19, Ed. du Conseil de l'Europe, 2e éd., 2008.
- Lorna McGregor, The role of supranational human rights litigation in strengthening remedies for torture nationally, *The International Journal of Human Rights*, 2012, 16:5, 737-754.
- Lucy Moxham, Implementation of ECtHR judgments – What do the latest statistics tell us?, *Strasbourg Observers* 27.7.2018, available at <https://strasbourgobservers.com/2018/07/27/implementation-of-ecthr-judgments-what-do-the-latest-statistics-tell-us/>
- Gerald L. Neuman, Bi-Level Remedies for Human Rights Violations *Harvard International Law Journal*, (2014) 55(2), pp. 323-360.
- Lutz Oette, Implementing the prohibition of torture: the contribution and limits of national legislation and jurisprudence, *The International Journal of Human Rights*, 2012, 16:5, 717-736.
- Evangelia Psychogiopoulou, Does Compliance with the Jurisprudence of the European Court of Human Rights Improve State Treatment of Migrants and Asylum Seekers? A Critical Appraisal of Aliens' Rights in Greece, *Journal of International Migration and Integration*, no. 3 (2015), 16.
- Wojciech Sadurski, Partnering with Strasbourg: constitutionalisation of the European Court of Human Rights, the accession of Central and East European states to the Council of Europe, and the idea of pilot judgement, *Human rights law review*, Vol. 9, No. 3, 2009, pp. 397-453.
- Dinah Shelton (ed), *International law and domestic legal systems: incorporation, transformation, and persuasion*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

- Linos-Alexandre Sicilianos, The involvement of the ECtHR in the implementation of its judgments, *Net hQ Human Rights*, 2014, 32:235–262.
- Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights, 11th Annual Report of the Committee of Ministers, 2017, available at <https://www.coe.int/en/web/execution/annual-reports>.
- Erik Voeten, Domestic Implementation of European Court of Human Rights Judgments: Legal Infrastructure and Government Effectiveness Matter: A Reply to Dia Anagnostou and Alina Mungiu-Pippidi, *European Journal of International Law*, no. 1 (2014), 25.
- Gentian Zyberi, State Compliance with the European Convention on Human Rights, *International Law Observer* 27.10.2011, available at <https://internationallawobserver.eu/state-compliance-echr>
- The Court of Justice and the Construction of Europe: Analyses and Perspectives On Sixty Years of Case-law - La Cour De Justice Et La Construction De L'Europe: Analyses Et Perspectives De Soixante Ans De Jurisprudence. The Hague, The Netherlands: T. M. C. Asser Press: Imprint: T.M.C. Asser Press, 2013.